

מרחב

כתב עת לדברי ימי חסידות חב"ד

א

תל אביב | תשרי תשפ"א

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תש"פ

רשימות ותגובות ניתן לשלוח למערכת
'מרחב' בדוא"ל: merchav24.8@gmail.com

חברי המערכת:
ישראל ברדה, שלמה ברדה

תוכן

4.....	בפתח הגיליון הראשון.....
5.....	הַתְּחִלָּה הַרוֹסִית.....
	בן-ציון דינבורג (דינור)
9.....	גבולות הזמן של 'תקנות ליאזנא'.....
	ישראל ברדה
39	עדות אנטי חסידית על דביקות רבנו הזקן.....
	שלום ראובני
45	רשימת מושל מוהילוב על הרבי המהר"ש.....
	אלכסנדר סטניסלבוביץ' דמבובצקי
50	ילדות בצל הרבי.....
	מקס פיין
57	לזהות כותב הזיכרונות ב"התמים".....
	אשר זך
72	רישומים קצרים על ר' נחום יצחק פינסון.....
79	עדויות על 'ציאת תש"ו' במעברה דרך נאכוד.....
90	מפתח שמות ומקומות.....

בפתח הגיליון הראשון

בגֶשְׁתֵּנוּ להקים את כתב העת 'מרחב', שיוקדש לחקר ועיון בהיסטוריה החב"דית – הננו להציע תחילה את החוסר בבמה זו. כתבי העת המוקדשים לחסידות חב"ד עוסקים ברובם בצדדים התורניים שבה, ואילו העיסוק בצדדים הנוגעים להיסטוריה של חב"ד רק מסתפח אליהם ונדחק לשולי הקובץ. בעבר היו מספר במות שעסקו במילוי חלל זה, מהן יש למנות את 'כרם חב"ד' ו'אהלי ליובאוויטש', כל אחת בסגנונה.

– העיסוק בחקר ההיסטוריה של חב"ד מעורר עניין אף בקרב חוקרים מהעולם האקדמי, וחלק לא־מבוטל יש להם בבירור פרשיות הקשורות בחסידות חב"ד. אך עיקר החקר בתחום זה נעשה על ידי חסידי חב"ד, שמחקריהם ההיסטוריים והאתנוגרפיים עשו הרבה לכך שיהיו במקצוע זה, כיום, מאות של כותרים העוסקים בנושאים אלו או הקשורים בהם. –

מטרת 'מרחב' כפולה: (א) המטרה הראשונה – אשר קובץ זה יהווה במה לעיון וחקר בדברי ימי חסידות חב"ד ובבירור תולדות החסידים והאדמו"רים. (ב) המטרה השנייה – לרכז את החומר ההיסטורי והספרותי הרב המתייחס לחסידות חב"ד. אנו מקווים שכתב־עת זה אכן יצליח לעמוד במשימתו.

גיליון זה יצא לאור אי"ה מעת לעת, ואנו פונים בזה בבקשה לאלו מהקוראים שיש תחת ידם חומר הראוי למטרות כתב־עת זה, אשר יואילו לשלוח אלינו את אשר באמתחתם.

המערכת

הַיְהוּדוֹת הָרוֹסִית

בן־ציון דינבורג (דינור)*

נוול, ליפלי, פולוצק, ויטבסק, מינסק, הומל... גזרת החזית המרכזית. שמות אלה נקבע להם מקום יום־יום על עמודי העיתונים, והם גם החוזרים יום־יום בפיהם של סוקרים מדיניים ופרשנים צבאיים. ואולם מסופקני, אם רבים הם שיתופי הזכרונות וקשרי המחשבות המתעוררים בלבם ועולים על דעתם של בני הדור הצעיר בארץ למקרא השמות האלה ולשמעם. הם לגמרי זרים ונכרים להם. ואם גם נתלה בהם זכרון־מה, הרי זה כמעט בגדר היסטוריה קדומה ורחוקה. והרי כל הערים האלה הן ערים יהודיות, ז"א רובן של תושביהן היו יהודים עוד לפני 45 שנים, ואפילו ז'יטומיר ומוהילוב, שהיו פחות יהודיות בסוף המאה הי"ט – מספר היהודים בראשונה היה רק כ־47%, ובשניה כ־49% – נוספו להן בעוד שנים אחדות אלפים רבים של יהודים. והערים הן היו יהודיות לא רק לפי רוב האוכלוסיה, אלא לפי כל צביון ודמותן. גם לפי מקומן בחיי היהודים ובתולדותיהם בדורות האחרונים.

הרי ליפל ונוול – שתי ערי מחוז בפלך ויטבסק, מפורסמות ברוח החב"דית הנלהבת השוררת בהן. ערי חסידים שידעו לממש את תכנו החיוני הגדול של הצו "עשה לך רב" והיו מוסרים את נפשם ומקימים עליהם אדמו"רים ומעלים את שיעור קומתם באש התלהבותם ובדבקותם. וערי מחוז אלה על כל

* הודפס בתוך: מאזנים, ג (תש"א–תש"ב), עמ' 129–131, ומובא כאן באישור גב' נירה תבור מ'אגודת הסופרים'.

עירותיהן וישובן ידעו לשלוח שליחים גם שד"רים לאוקראינה, רבנים, חוזרים, מלמדים ושוחטים, גם אנשי מעשה ובעלי עסקים, סוחר יערות וקבלנים זריזים – אשר סללו דרך להגירת המונים לרוסיה הקטנה והחדשה, וגם פרשו את מצודתה של החסידות על הישובים החדשים...

והנה פולוצק וויטבסק. ערים עתיקות בעלות מסורת היסטורית יהודית, מסורת שבניה הכירה גם הוקירוה ואף בעלות חיים יהודיים ותנועה יהודית. בני פולוצק אהבו להקדים את ראשית התישבותם של היהודים בהן עד לסוף המאה ה"ו, גם זכרו כי ביום ראשון לחנוכה בשנת שכ"ג (1563) הוטבעו על קדוש השם שלש מאות מבניה, שלא רצו להמיר (בימי כבוש העיר ע"י צבאות איבן האיום). וידעו גם להראות בדיוק את הגבעה מאחרי העיר, מקום שהקדושים הובאו בו לקברות, ובכל א' דחנוכה היו חברי ה"חברה קדישא" עולים לקברם. גם היא אחת ממצודות חב"ד, אחד ממרכזיה הראשונים של התעמולה החסידית. עוד לפני דור היו יהודי פולוצק מראים ומסמנים את הבית שבו ישב רבי ישראל מפולוצק, אחד מגדולי התעמולה החסידית, הוא שהיה ממארגני העליה לארץ ישראל ושרד"ה הראשון ומשענה הגדול. וגוון מיוחד גם לרבניה של הקהלה, המאחדים גם למדנות גאונית, גם חסידות מפולפלת, ואף מקצת של עצמאות כלפי האדמו"רים. ביניהם גם רבי שניאור זלמן, שהיה מפורסם, בשם הרב מלובלין, בעל "תורת חסד", שהיה אח"כ רב החסידים בירושלים שאיחד באישיותו את כל התכונות האלה. ובין ראשי ישיבותיה וחסידיה לא מעט גם משכילים בסתר, המקרבים את לבות תלמידיהם הטובים לחפש דרכים חדשות, ומהם יצאו גם סוללי דרכים גם מרדנים, בתוכם גם אליעזר בן יהודה.

והנה ויטבסק. מהקדומות בערים. ידועה כבר מאמצע המאה העשירית לקיומה. והקהילה אמנם רק המאה הרביעית ליסודה. אבל קהלה בעלת חוש לעבר: אחת המעטות שדאגו לשמירת פנקסיה. מהם בעלי ערך היסטורי רב מאד. באוכלוסייה כארבע רבבות יהודים – עוד לפני חצי יובל שנים. עיר עוני (פרבר ה"חולות" עם ישובו הצפוף) ועיר עבודה. גדושה בחייטים ובסנדלרים, בנגרים, ובנפחים ובעושי כל מלאכה קשה. פועלי בנין יהודים

מרובים – עוד לפני עשרות בשנים. תוצרת התעשייה היהודית בויטבסק נתפרסמה בגלילות מרובים, כשם שנודעו לתהלה בערי רוסיה גם בגדיה וחליפותיה מעשי ידי חייטיה, ויזמת סוחריה וזריזותם בהפצת עורותיה, דגנה ופשתנה... וגם היא מצודה חב"דית. למעלה מששים בתי מדרש של חסידים בעיר, וגדול בעיר כבוד חגו של י"ט בכסלו, יום צאתו של האדמו"ר הזקן, רש"ז מלאדי מבית הסוהר. ואולם לא מעטים הם גם המשכילים בעיר. מסמולנסקין שישב כאן שלש שנים, חציו משכיל וחציו חסיד, ועד ראובן בריינין, כמעט בן המקום, ועד ז'יטלובסקי ואנ-סקי, חסידים-משכילים וסוציאליסטים, שניסו לקבוע מעין נוסח חב"ד בסוציאליזם, בראשונה בסוציאליזם הרוסי ואחרי כן גם בסוציאליזם היהודי. כי ויטבסק היתה גם אחד המרכזים של תנועת הפועלים היהודים, אחד המבצרים של תנועת פועלי ציון, שחייבו בראשית המאה הנוכחית גם את המלחמה המדינית במשטר הצריסטי ושמרו גם זמן רב נאמנות לארץ-ישראל, עד אשר היו במיסדי מפלגת פועלים חדשה, מפלגת הסיימיסטים, שתכנו תכניות מעין "ויטבסק כלל ישראלית" והפיצו תורות על ארגון אבטנומי מוצק של היהודים כתנאי מוקדם לבנינה של המדינה היהודית.

והנה מינסק, הבירה של "תחום המושב" בטרם היתה בירת רוסיה הלבנה. מרכזה של מסלת הברזל ליבוי-רומני (בעצם ליבוי-קרמנצ'וג), מסילת הברזל שאחזה קורלנד, זאמוט, ליטא, רייסן ורוסיה הקטנה, ותחנה ראשית למסלת ברזל מוסקוה-בריסק, שאחזה בעצם את פולין עם רוסיה הפנימית, ועוברת מפלך גרודנה לפלך סמולנסק לרחבו של פלך מינסק. והעיר עומדת על אם דרכי ההיסטוריה: מסורת של אצילות פולנית, – מסתגלת ואינה מותרת, השפעה רוסית משתלטת, חודרת וגם תוססת. וחיים יהודים מפכים וגועשים. קהלה עתיקה. – המקדימים מגיעים עד למאה ה"ט' והמאחרים אינם גורעים אלא יובל שנים – קהלה חשובה, שידעה להאבק על זכויותיה, להתכבד על רבניה וגדוליה (מבעל ה"שאגת אריה", ר' רפאל הכהן – והוא זקנו של גבריאל ריסר, – ובעל "סדר הדורות" עד "הגדול"), להתפאר בנגידה ותורניה, להתפרסם במשכיליה ומרדניה, ולהתברך בשפע מוסדותיה ומפלגותיה. חמשים

אלף היהודים אשר בה יצרו עולם יהודי שלם: עולם-חי, תוסס, עם אויר משלו, אויר צח, ולא מכביד. המון היודע להתקומם, לתבוע. הראשונה למרד המונים יהודים, עוד במאה ה"ח. מרכזו לתעמולה ניהליסטית-מהפכנית עוד בשנות השבעים. הראשונה להרמת דגלה של חבת ציון הרדיקלית: קבוץ נדחי ישראל! והיא גם עיר הכנסיה הציונית המפוארת שבה הופיע לראשונה עולם יהודי זה בגאון כלפי חוץ. היא הראשונה לארגון עובדים יהודים, ולה גם מפלגת "פועלי ציון" משלה. בעלת נוסח מיוחד. בעולם יהודי זה היתה אחדות פנימית. תא חיים אחד חדר לתא חיים שני והתלכד למהות אחת. גרשוני "נשר המהפכה", קונה מניות של אוצר התישבות היהודים, מתעניין בבית הספרים הלאומי בירושלים ובהוראת העברית בבית-הספר העממי, וקפלן, בעל הבית הציוני, סוטר על לחיו של קצין הצבא בנסיון של פרעות. הרב מטעם חנהל"ש חשוד על ניהליוזם וקרוב לחבת ציון, וליסין הבונדאי שר שירת קדוש השם, ליבנדה, ראש משכיליה, מטיף לרוסיפקציה, נלחם ב"פולניות" מתוך... נקודת השקפה יהודית; ה"גדול", גאון רבניה, מתנגד ל"חובבי ציון", מפני שהם רוצים להביא את הגאולה ב-25 קופיקות לחודש, ומדם, הנלהב במהפכניה, בן הרופא הגנרל המשומד, נעשה לאחד מראשי ה"בונד", הדוגל בעממיות יהודית. והנה הומל, עיר הומיה, אשר ראשית כניסתה להיסטוריה הישראלית חלה בשנת ת"ח. רק אז נזכרה בשמה, כשהיא מופיעה עם אלפים קדושים... עיר כולה – חב"ד, בהם מהנלהבים ביותר, מחסידי "עבודת הלוי" – כל בתי המדרש בה של חסידים. ורק "החומה הגדולה", בית הכנסת שנבנה ע"י הגרף רומינצב, ביחד עם בית הכנסיה לעדה הפרבוסלבית והקתולית, הוא של המתנגדים. עיר של סוחר יערות גדולים ומקימי בית חרושת לנסירה, של קבלנים ומנהלי עסקים עם הממשלה ומשלחי סחורות על פני המים ועל פני מסלות הברזל, ושל המונים דלים ורשים. שוכני ה"גיא" המפורסם, עם חורבותיו הצרות ואוירו המחניק... גם היא מן הערים התוססות, בציוניה ובמהפכניה, במשכיליה ובמרדניה, בהגנתה העצמית ובראשוני העליה השניה...

גבולות הזמן של 'תקנות ליאזנא'

ישראל ברדה

בתקופת נשיאותו של אדמו"ר הזקן הותקנו תקנות המפרטות את אופני ההגעה לחצרו בליוונה וזמניהן, פרטי הכניסה ליחידות ועוד. הגבלות אלו נועדו לווסת את ריבוי הבאים על מנת שהמקום יוכל לקולטם, כך שכל הבאים יוכלו לקבל מענה למבוקשם. האגרות המשתייכות ל'תקנות ליאזנא' הודפסו ב'אגרות קודש אדמו"ר הזקן', ניו יורק תשע"ב, וסימניהם: לא; לה; מג; נ; סז (להלן יסומנו על פי מהדורה זו). אגרת מג היא תעודת התקנות מסיון תקנ"ה.¹ אגרת נ היא תעודת התקנות שהותקנו על ידי החסידים בכ"ז אדר ראשון תקנ"ו, אשר קיבלה את אישור אדמו"ר הזקן. התקנות כבר נידונו בארוכה בכמה מקומות,² אך ברשימה זו אנסה לתחם את זמן קיום 'תקנות ליאזנא' ואדון בתיארוך אגרות לא, לה וסז.

א

אגרת לה המשתייכת ל'תקנות ליאזנא' היא התעודה המתוארכת המוקדמת ביותר, ותיארוכה מתייחס לשנת תקנ"ג. תיארוך זה הופיע לראשונה בעת

¹ לתיארוכה ראו שלום דובער לוין, אגרות קודש, אדמו"ר הזקן, ניו יורק תשע"ב, עמ' קמב, בהערה בשולי הגיליון (להלן מהדורה זו תסומן כ'אגרות קודש' סתם).

² ראו: שלום דובער לוין, תולדות חב"ד ברוסיא הצארית, ניו יורק תש"ע, עמ' לה-לו; הנ"ל, אגרות קודש, עמ' 35-40; עמנואל אטקס, בעל התניא: רבי שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד, ירושלים תשע"ב, עמ' 70-80. ראו גם: Nissan

Mindel, Rabbi Schneur Zalman Of Liadi A Biography, New York 2002, pp. 82-94

פרסום האגרת ב'התמים', והתקבל אצל הכול. לפי תיארוך זה ברור כי בשנה זו פעלו התקנות כסדר. באגרת זו הראשונה ביאר אדמו"ר הזקן את מקומו שלו בתפקוד החצר, היחס למענות בעניינים גשמיים, ובעיקר – הסדרת שורה של תקנות לתפקוד החצר.

ר' שלום דובער לוין אישש את שנת תקנ"ג כשנת כתיבת האגרת, על פי אגרתו של הר"ר אברהם מקליסק לחסידים תושבי חו"ל משנת תקנ"ד, כשנה לאחר פרסום אגרת התקנות. באגרתו התייחס לתכנים שהתבארו באגרת לה, ביארם וחיזקם, ואלו דבריו: "כבוד הרב רחומאי הנז"ל, ידי ה' ישכון לבטח עליו, חופף עליו כל היום חבילי טרדין מן בני אנשא נצבים עליו מן בקר עד ערב, ויתקבצו אליו כל איש מצוק ומר נפש ואשר לו נושה, שואלין ודורשין מאתו כאשר ישאל איש כו', בכל דבר קטון וגדול. והלא גם באורים אינם נשאלים אלא למלך, גם בנביאים גם בחלומות, לא כאלה חלק יעקב להטריח בדברים קטנים, ורבנן קשישאי לא עבדי הכי . . . ועתה בני שמור רגלך כאשר תלך אל בית כבוד הרב חביבי הנז"ל שי', וקרוב לשמוע דברי אלקים חיים ויראת שמים".³

מדברים אלו ניכר כי אגרת לה הגיעה לר' אברהם מקליסק בסמיכות לכתיבתה. העובדה שר' אברהם לא התייחס לכך כבר באגרתו משנת תקנ"ג יכולה להביא אותנו לדקדק יותר את תיארוכה לאדר תקנ"ג, באשר לפי תיארוך זה נימצא כי בעת כתיבת האגרת כבר לא היו משולחי 'צדקת א"י' ברוסיה, אלא במהלך נסיעתם לארץ ישראל.⁴ לפיכך יובהר מדוע לא התייחס לקיומן של התקנות כבר באגרתו משנת תקנ"ג, כי המשולחים לא יכלו לקחת

³ אהרן סורסקי, יסוד המעלה, בני ברק תש"ס, ב, עמ' רטז"ריז.

⁴ ראו תיארוך אגרת ר' אברהם מקליסק משנת תקנ"ג – אהרן סורסקי, יסוד המעלה, ב, עמ' שמב. הקבלה בין מכתבי חיזוק תקנות ליוזנה מצדו של ר' אברהם מקליסק, ראו כך אגרתו מאדר שני תקנ"ו (יסוד המעלה, ב, עמ' תנ) שהיא נכתבה בהמשך לאגרת מכ"ז אדר ראשון תקנ"ו, שהיא תקנות החסידים (אגרת נ). וראו הקבלה נוספת בין מכתבי ר' אברהם לדברי אדמו"ר הזקן להלן, עמ' 35.

עמהם טופס מאגרתו של אדמו"ר הזקן ולהביאו לר' אברהם מקליסק, באשר רק אז הם הותקנו לראשונה.

ויש לדקדק את תיארוכה של אגרת לה לחודש אדר אף מדברי אדמו"ר הזקן בסוף האגרת: "גם זאת להודיע שבחדש ניסן ואיר עד שבת שלפני ר"ח סיון וכו'". כלומר, מכך שלא התייחס לחודשים קודם ניסן ייתכן להסיק כי אגרת לה נכתבה באדר תקנ"ג, ולפיכך איזכר אדמו"ר הזקן תחילה את חודשי ניסן ואיר שהם החודשים הבאים לאחר כתיבת האגרת, ורק מכאן המשיך בפירוט הזמנים בהם "לא יסעו כלל חדשים גם ישנים".

ב

בכותרת תעודה אחרת מ'תקנות ליאָזנא' נרשם "תקנות דלאַזני – מפי אדמו"ר" (אגרת לא), תעודה זו קצרה באורכה, ומתכניה ניכר כי היא תעודה המתייחסת לתקופה הראשונה של ייסוד התקנות. בתעודה זו מפורטים זמני ההגעה לליוזנה והגבלת הנסיעות לאדמו"ר הזקן לפעם אחת בלבד בשנה. מופיעה בה גם דרישה כי כתיבת ה'צעטיל' לאדמו"ר תיעשה עוד קודם הגעת החסיד לעיר ליוזנה.

יש שלוש השערות לתיארוכה של תעודה זו:

(א) מערכת 'התמים' בעת שפרסמתם בדפוס, הקדימה לציין כי "התקנות דליאָזנא . . . כפי שיכולים לשער הנה התקנות הראשונות נערכו בשנת תק"מ – ג בערך, ובמשך זמן של חמשה עשר שנים נתוספו תקנות חדשות על הישנות".⁵ מאוחר יותר, בשיחת כ"ה שבט תרצ"ו, הרבי הריי"צ מיקד את התאריך לשנת תקמ"ג, וזה לשונו: "אַלעמען איז געווען גוט בעקאַנט די תקנות ליאָזנא – דשנת תקמ"ג – אַז אין חדש מ"ח טאָר קיין חסיד ניט קומען קיין ליאָזנא, און אין חדש כסלו נאָר אויף דעם שבת מברכים ר"ח טבת".⁶

⁵ התמים, חוברת ב, כסלו תרצ"ו, עמ' לב.

⁶ לקוטי דיבורים, חלק ב, עמ' 506 [רגג, ב]. תרגום: כולם הכירו היטב את תקנות ליוזנה – דשנת תקמ"ג – שבחודש חשון אסור לחסידים לבוא לליוזנה, ובחודש כסלו

ר' שלום דובער לויין כתב כי אמנם מערכת 'התמים' הקדימה את דבריה אלו לאגרת לא, אך עדיין לא התפרש בהקדמה ש"התקנות הראשונות" מתייחסים לאותן התקנות שלפנינו.⁷ ברם, לפי פשוטן של דברים, נראה כי לכך הייתה כוונתם. וכך גם מפורש באגרת הרבי הרי"צ בה פירט את החומר שהעביר למערכת 'התמים', ובלשונו: "היום מסרתי להמערכת התמים כל החומר לחוברת השני' המוקדשת לחג הגאולה ט"ז כסלו . . . (תקנות ליאזנא א) ראשונות, (ב) מכתב משנת תקנג אודות התקנות, (ג) תקנות השניות דשנת תקנ"ה, (ד) תקנות שלישית דשנת תקנ"ו".⁸

(ב) ר' דוד צבי הילמן שיער כי יש לתארך תעודה זו לשנת תקנ"ג, מצד ההתאמה בין המבואר בתעודה זו לנזכר בסוף אגרת לה.⁹ תיארוכו זה התקבל גם אצל חוקרים נוספים.

(ג) ר' שלום דובער לויין רצה להקדים את תיארוך הכתיבה קודם שנת תקנ"ג, והיסוד לדבריו הוא לשונו של אדמו"ר הזקן באגרת לה, משנת תקנ"ג: "שבת שמברכים החדש . . . הוקבע לאנ"ש הישנים ליכנס פ"א בשנה דוקא כידוע מקדם", ובאגרת לא שלפנינו אנו מוצאים הגבלה זו: "מי שהי' פעם א' בעיר לאזנא לא יבא עוד כ"א על שבת שמברכין ר"ח . . . פעם אחת בשנה . . . ביחידות אל הרב",¹⁰ ולכן יש להקדים את אגרת לא לאגרת לה.

לאחר בחינת שתי האגרות נראה כי יש לקבל את תיארוכו של ר' דוד צבי הילמן, שכן ההתאמה בין שתיהן עליה הצביע מעידה כי, ככל הנראה, תכני אגרת לא נגזרו מתוך אגרת לה. כלומר, קובץ תקנות זה הוא כמו

מותר לבוא רק לשבת מברכים ר"ח טבת. ראו גם אגרות קודש, הרי"צ, ב, עמ' תצג, גם שם משמע שהתקנות הופעלו כבר בחצי הראשון של שנות ה'תק"מ.

⁷ מקורות והערות, אגרות קודש אדמו"ר הזקן, ניו יורק תש"מ, עמ' תל. במהדורה 'אגרות קודש' החדשה הושמט קטע זה, וכנראה שינה טעמו.

⁸ אגרות קודש, הרי"צ, טו, עמ' רכא-רכב.

⁹ דוד צבי הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' נט.

¹⁰ אגרות קודש, עמ' קב.

סיכום מפורט של ה'פועל יוצא' מאגרת אדמו"ר הזקן (אגרת לה), בתוספת פרטים קלים שנשמעו "מפי אדמו"ר". ייתכן שהוא צורף לאגרת לה, כעלון פרסומי בו מפורטים במסודר הסדר החדש שנקבע (בדומה לאגרת מג שהיא אגרת אדמו"ר הזקן וצורף לה קובץ התקנות שהתחדשו אז), אך ייתכן גם לדחות את פרסומו במעט, עם הדגשות ושינויים קלים מאגרת לה, עקב צרכים שהתעוררו אחר כך.

השוואת שתי האגרות מתייחסת רק ל"אנ"ש הישנים" (מבלי להתייחס במפורש ל"אנ"ש החדשים"), כי אגרת לא עוסקת רק בהם¹¹ והיא נפתחת בהצהרה כללית "כל מי שהי' פעם א' בעיר לאזנא לא יבא עוד כי אם על שבת שמברכין ר"ח לבד".¹² הצהרה זו מופיעה גם באגרת לה המקבילה: "ובשבת הד' שהוא שבת שמברכים החדש . . לא יסעו החדשים בשום אופן, כי שבת זה הוקבע לאנ"ש הישנים".¹³ בהמשך לפתיחה הכללית באגרת לא מפורטים בה שבתות מברכים החודש בהן יתאפשר ל"אנ"ש הישנים' לבוא לליוזנה, ובאלו שתיאסר ההגעה:

בתחילה מתייחס לחודשי אלול–תשרי, וזה לשון הדברים: "בחדש אלול לא יסעו כי אם בשתי שבתות שלפני ר"ה, ובתשרי על שבת שובה".¹⁴ זמני ההגעה בחודש אלול שצוינו כאן לא הוזכרו כלל באגרת לה, אבל הוזכרו באגרת מג: "ובכל שבתות שלפני ר"ה הרשות נתונה פעם בשנה . . ועל שבת שאחר חצי אלול . . ושבת שלפני ר"ה לא יסעו בשום אופן לעולם".¹⁵ ביחס ל'שבת שובה' הזכיר אדמו"ר הזקן באגרת לה את "הנוסעים על ד'

¹¹ ייתכן שהגורם להבדל זה היה חשש שמא פרסום הגבלת ביקורי אנ"ש 'החדשים' היה מרתיע אותם מנסיעה לאדמו"ר. אך לפועל, בהמשך הזמן, אף ההגבלות עליהם פורסמו בציבור.

¹² שם, עמ' קב. לשון זה מהווה פירכה לתיארוך הראשון שהוצע לעיל (ראו גם להלן, הערה 38).

¹³ שם, עמ' קיג.

¹⁴ שם, עמ' קב.

¹⁵ שם, עמ' קמד.

פרקים הידועים",¹⁶ אך לא פירט את אותם "הזמנים הידועים". באגרת מג פירטם, וזה לשונו "ד' פרקים שהרשות נתונה לכל ליסע, ואלו הן, שמח"ת, שבת חנוכה, פורים, שבת שובה".¹⁷ נמצא, אם כן, כי זמני ההגעה של חודש תשרי הוזכרו באגרת לה.

באגרת לא מפורטים עוד: "ובחשון לא יסעו כלל, ובכסלו לא יסעו כי אם על שבת שמברכין ר"ח טבת, וכן בטבת על שבת שמברכין ר"ח שבט, בשבת על שבת שמברכין ר"ח אדר, וכן באדר על שבת שמברכין ר"ח ניסן".¹⁸ ההגבלה המופיעה כאן על ההגעה בחודש כסלו ועל חזרה לשגרת הפעלת התקנות מאז תשרי מופיעה גם באגרת לה: "וכן אחר שמחת תורה עד שבת חנוכה, לא יסעו כלל חדשים גם ישנים".¹⁹ באגרת לא הוסיפו לפרט את החודשים בהם החסידים 'הישנים' רשאים להגיע, תוספת שאינה מצויה באגרת לה, אך מובן מאילו שמ"שבת חנוכה" השגרה חוזרת לתקנה, ולפיכך לא הוצרך לפרטן בדיוק.

[מבין השיטין ניכרת מלשונו "ובכסלו לא יסעו כי אם על שבת שמברכין ר"ח טבת" גם ההגבלה שהייתה על "אנ"ש החדשים" שהתפרשה במפורש באגרת לה, שכן אם התכוון להתייחס רק ל"אנ"ש הישנים", לא היה צריך לציין את שלילת הנסיעה למשך כל חודש כסלו, כי זו עומדת בעינה כבר

¹⁶ שם, עמ' קיב.

¹⁷ שם, עמ' קמד. באגרת נ הוגבלו ה'פרקים' יותר ונרשם (שם, עמ' קעז): "השלשה פרקים המבוארים לעיל הם, פורים ושבת תשובה, ושמיני עצרת". ייתכן שיש ללמוד מכאן, כי ה'פרקים הידועים' אינם אלא מוכוונים על פי רצון אדמו"ר הזקן, כי אם ארבעת זמנים אלו היו תוצאה של נוהג מצד החסידים בלבד, לא שייך בו התמעטות מסוג זה. והדבר מחודד יותר על פי הנכתב באגרת קודם לכן (שם, עמ' קעה): "אבל אם יהי' בנין בית המדרש בהרחבה כנ"ל יהי' ד' פרקים כמקדם". מכאן עולה בבירור שצמצום הפרקים נעשה על ידי החצר.

¹⁸ שם, עמ' קב.

¹⁹ שם, עמ' קיה.

בהצהרה הכללית המופיעה בראשית התקנות, כי הנמנה על 'אנ"ש הישנים' "לא יבא עוד כי אם על שבת שמברכין ר"ח לבד".

וממשיך לפרט באגרת לא: "ובניסן לא יסעו כלל, ובאייר יסעו על שבת שמברכין ר"ח סיון, וכן בסיון על שבת שמברכין ר"ח תמוז, וכן בתמוז על שבת שמברכין ר"ח אב".²⁰ תורף ההגבלה על חודשי ניסן-אייר נפרטה גם באגרת לה: "גם זאת להודיע, שבחדש ניסן ואייר עד שבת שלפני ר"ח סיון".²¹

באגרת לא מופיעה הגבלת הנסיעה על חודש מנחם אב הקובעת כי הנסיעה בחודש זה תהיה רק בשבת נחמו, ולשונה: "ובאב לא יסעו כי אם על שבת נחמו".²² הגבלה זו לא אוזכרה כלל באגרת לה. אך מצינו את היפוכה באגרת מג: "ושבת נחמו . . לא יסעו בשום אופן בעולם".²³

באגרת לא הובאה תקנה נוספת: "עוד תקנה, שלא ליסע רק פעם אחת בשנה".²⁴ תקנה זו התפרשה גם באגרת לה, בה רשם: "כי שבת זה הוקבע לאנ"ש הישנים ליכנס פעם אחת בשנה דוקא כידוע מקדם".²⁵ ביחס לתקנה זו האחרונה התווספה הדגשה באגרת לא: "ואף גם זאת לא יכנוס ביחידות אל הרב שי"נ ... כי אם ישכור לו קעסט לא פחות על ב' שבועות".²⁶ תוספת זו מצויה גם באגרת לה: "וזה יצא ראשונה, אשר כל הנוסעים על ד' פרקים הידועים, לא יעלה על רוחם לבקש להכנס אלי לדבר עמדי ביחידות . . עוד זאת אדרוש ואבקש ואודיע נאמנה, אשר כל המשתוקקים לכנוס לדבר עמהם ביחידות דוקא מאנ"ש הישנים . . אך מי שיש לו לפעמים איזה דבר נחוץ

²⁰ שם, עמ' קב.

²¹ שם, עמ' קיח.

²² שם, עמ' קב.

²³ שם, עמ' קמד.

²⁴ שם, עמ' קג.

²⁵ שם, עמ' קיג.

²⁶ שם, עמ' קג.

בעבודת ה' לשאול ביחידות דוקא, אזי מוכרח להתעכב לערך ב' שבועות, אולי יהי' שעת הכושר ופנאי לדבר עמו כרצונו".²⁷

באגרת לא התווספה תקנה שלישית, וזה לשונה "עוד תקנה, כל מי שרוצה ליתן צעטיל אל אדמו"ר אזי יכתוב בביתו הצעטיל קודם נסיעתו".²⁸ תקנה זו לא מופיעה בשאר התעודות השייכות ל'תקנות ליאזנא'.

עתה, כאשר ניכר כי כמעט כל התכנים הנזכרים באגרת לא מופיעים באגרת לה, יש לדון איזו מהאגרות נכתבה קודם? האם אגרת לא קדמה לאגרת לה והיא תעודת ה"תקנות הראשונות"? או שמא, דווקא אגרת לה, היא האגרת הראשונה?

במענה לכך יש להקדים להבחין כי באגרותיו של אדמו"ר הזקן מעתות אשר נערך חידוש במבנה הגישה אליו, אדמו"ר הזקן היה שולח 'אגרת שלוחה' בה נימק את השינוי בנימת התנצלות, והוסיף לבאר את הדברים על פי דרש וסוד. לדוגמה, באגרת משנת תקנ"ה (שאחר כך צורפה כהקדמה לספר התניא), אשר בה אדמו"ר הזקן נימק את הסיבות להגבלת הכניסה ליחידות והדפסת ספר התניא. תחילה אדמו"ר הזקן הציג את טענתם של "אנשי שלומנו לאמר, כי אינה דומה שמיעת דברי מוסר לראיה וקריאה בספרים", והוסיף להעצים את הקושי לשנות את הנהוג ומקובל עד אז. אך בסופו של דבר ביאר כי היכרותו את המבקשים עצה מביאה לכך שבספרו זה יהיו "תשובות על שאלות רבות אשר שואלין בעצה כל אנשי שלומינו דמדינתנו תמיד", אז פנה אדמו"ר הזקן לבאר את הטעם לשינוי זה, והוא "להיות כי אין הזמן גרמא עוד להשיב לכל אחד ואחד על שאלתו בפרטות, וגם השכחה מצויה. על כן רשמתי כל התשובות על כל השאלות למשמרת לאות, להיות לכל אחד ואחד לזכרון בין עיניו, ולא ידחק עוד ליכנס לדבר עמי ביחידות, כי בהן ימצא מרגוע לנפשו ועצה נכונה לכל דבר הקשה עליו בעבודת ה'".

²⁷ שם, עמ' קיב, קיז-קית.

²⁸ שם, עמ' קג.

'תקנות ליאזנא' אף הם חידוש במבנה החצר החסידית, אשר לא מצינו דוגמת שינוי מבני מסוג זה בתקופות אחרות בחסידות חב"ד, או אף בחצרות חסידיות נוספות. נראה לומר כי אף כאן אמור היה לבלוט סגנונו של אדמו"ר הזקן, בשילוח אגרת אשר יבאר בה תחילה את הגורמים לשינוי משמעותי זה.

לאור זה יש להבחין באופייה של אגרת לא לעומת אגרת לה. אגרת לא היא תעודה תמציתית, הכתובה בלשון קרה ויבשה. אגרת לה, לעומת זאת, היא מכתב אופייני מכתיבת יד אדמו"ר הזקן, הכתוב בלשון נמלצת, רצופה בלשונות חז"ליים ובהסברים תורניים (בהמשך הזמן חלקו הודפס ב'אגרת הקודש' סימן כב). בהשוואה לחידושים אחרים שחודשו בבית מדרשו של אדמו"ר הזקן יהיה קושי להפריד בין שתי האגרות ולהקדים את אגרת לא, כי מדובר בחידוש ייחודי שיעורר חוסר שביעות רצון מצדם של החסידים, וסביר להניח אשר אדמו"ר הזקן הקדים לבאר את הדברים בעצמו, כבמקרים אחרים, ולא הסתפק בשילוח אגרת על ידי ממוצעים, כאגרת לא שנמסרה "מפי אדמו"ר" בבחינת 'גזירה היא'. דברים אלו יכולים להבהיר כי אגרת לה מוקדמת מאגרת לא.

בנוסף לכך, נראה כי יש להוכיח את הדברים מכמה לשונות באגרת לה אשר ניכר כי לא רק שהיא לא נכתבה כעין אגרת חיזוק לאגרת לא, אלא שהיא האגרת בה התחדשו התקנות, ואילו אגרת לא נכתבה לאחריה. ושתי דוגמאות לכך:

(א) התקנה המתייחסת להגבלת 'אנ"ש הישנים', ואלו דבריו: "וזה יצא ראשונה, אשר כל הנוסעים על ד' פרקים הידועים, לא יעלה על רוחם לבקש להכנס אלי לדבר עמדי ביחידות אפילו דבר נחוץ מאד בעבודת ה', וכל שכן מילי דעלמא אפילו דבר גדול מאד".²⁹ אדמו"ר הזקן מצא לנכון לחזור שוב על הדברים גם בהמשך האגרת, וגם ממנו עולה החידוש בדבר: "עוד זאת אדרוש ואבקש ואודיע נאמנה, אשר כל המשתוקקים לכנס לדבר עמהם ביחידות

²⁹ שם, עמ' קיב.

דוקא מאנ"ש הישנים וכו".³⁰ לשונות אלו מעידים על התחדשות של תקנה המגבילה את 'אנ"ש הישנים' מלהיכנס אל אדמו"ר הזקן להתייעץ עימו בעבודת ה'.

(ב) התקנה השנייה היא המתייחסת לפירוט הזמנים בהם ייאסר על החסידים לבוא לליוונה, וזה לשונו: "גם זאת להודיע, שבחדש ניסן ואייר עד שבת שלפני ר"ח סיון, וכן אחר שמחת תורה עד שבת חנוכה, לא יסעו כלל חדשים גם ישנים".³¹ גם כאן ניכר הדבר, כי עד כתיבת האגרת היו אנ"ש ה'ישנים' ו'חדשים' מגיעים בחודשי ניסן-אייר, ואך עתה הוגבלה גם ההגעה בחודשים אלו.

ההתאמה התוכנית שהוצגה לעיל, מראה כי בשתי האגרות מצויות שתי הגבלות אלו, וסביר להעמיד כי שתי התעודות נכתבו באותה התקופה, כאשר אגרת לא היא אגרת פירוט ה'פועל יוצא' מאגרת לה, כדלעיל.

[הצירוף של אגרות לא-לה כאל אגרות שנכתבו בעת ובעונה אחת, יחודד אף מאבחנה בשינויי הלשונות בין אגרת מג ובין אגרת נ. באגרת מג כתב אדמו"ר הזקן: "לזאת אשיב אל לבי, אולי יש תקוה להיות עוד חזון למועד, והוא בחיזוק תקנות הראשונות ביתר שאת ויתר עז ותוקף לבלי ישונה כמקדם, ולהוסיף עוד איזהו תקונין חדשים המוכרחים גם כן".³² מכאן עולה כי יש את ה'תקנות הראשונות' והאגרת באה להוסיף רק כמה 'תקונין חדשים'. לשון זו מופיעה גם בגוף התקנות: "אלו הן חידושי תקנות הישנות, והתחדשות הנוספות".³³ לעומת זאת, באגרת נ נרשם: "אלו המה התקונים החדשים, נוסף על תקונים ה[י]שנים".³⁴ והיינו שה'תקונים החדשים' הם בנוסף ל'תקונים הישנים' שהיא אגרת מג. ונראה בבירור שב'לשונו' 'תקנות הראשונות' מתייחס

³⁰ שם, עמ' קיז.

³¹ שם, עמ' קיח.

³² שם, עמ' קמג.

³³ שם, עמ' קמד.

³⁴ שם, עמ' קעד.

לאגרות לה־לא, ואילו בהמשך נכתבו אגרות מג־נ אשר הן רק אגרות תיקונים לתקנות הראשונות].

עתה יש להידרש לדיוקו של ר' שלום דובער לוין באגרת לה: "ובשבת הד' שהוא שבת שמברכים החדש . . שבת זה הוקבע לאנ"ש הישנים ליכנס פעם אחת בשנה דוקא כידוע מקדם".³⁵ מדיוק זה הסיק כי עוד קודם כתיבת אגרת לה החלו לפעול תקנות המסדירות את הנסיעה לאדמו"ר הזקן. ובכן, נראה כי זה מתייחס למה ש"הוקבע לאנ"ש הישנים ליכנס [ליחידות]", ולא להגבלות בנסיעה לליוזנה (כאופיין של ה'תקנות'), כפי שמובן גם מהמשך המשפט: "ואין הזמן גרמא ליכנס אחר השבת לדבר ביחידות עם החדשים, כי אם להישנים לדבר גדול מאד וכו'". והיינו, מכאן דווקא מוכח, כי אלו מ'אנ"ש הישנים' שהיו מגיעים בשבת מברכים שהו בצוותא חדא עם 'אנ"ש החדשים', אלא שהוא מתעדף בכניסה ליחידות את 'אנ"ש הישנים' בקביעות זו של שבת מברכים החדש.

ובכל זאת עולה מציטוט זה, כי היו מוסכמות שנהגו עד אז. עובדה זו עולה מדברים נוספים שאדמו"ר הזקן כתב באגרת לה: (א) "ובקשתי שטוחה ופרוסה לפני . . ובפרט המתעסקים בקדשים הגבאים דאה"ק תוב"ב, אליהם הוכפלה בקשתי בכל לב ובכל נפש, להשגיח בעינא פקחא לפקח פקוח נפשי ממש, לעצור בעד ה' הנוסעים למחננו".³⁶ מכך מובן כי לכתיבת האגרת קדמה בקשה שהופנתה כלפי הגבאים שיפקחו על סינון הבאים. (ב) "הנוסעים על ד' פרקים הידועים",³⁷ וגם מלשון זה מובן כי כבר בתקנ"ג כבר היו מספר "פרקים הידועים" בהם היו נוהגים חלק מהחסידים לנסוע לליוזנה.

לשונות אלו מאששות כי עוד קודם לשנת תקנ"ג היו הַסְדְּרִי נסיעה שרווחו בקרב חסידי חב"ד, שחלקם לפחות אף היו מוכוונים על ידי אדמו"ר הזקן,

³⁵ שם, עמ' קיג.

³⁶ שם, עמ' קיא-קיב.

³⁷ שם, עמ' קיב.

אך אין בלשונות אלו כדי לקבוע כי הדברים היו מחייבים, ובהיעדר קיומם יופעלו סנקציות על המפירים אותם. כפי הנראה התקבעות הסדרים אלו נעשו מחייבות רק כחלק מ'תקנות ליאזנא' בשנת תקנ"ג. לאור זאת נראה לומר, כי עוד קודם 'תקנות ליאזנא' נעשה ניסיון להסדיר את הגעת החסידים לליוזנה.³⁸

ג

'תקנות ליאזנא' שהותקנו בתקנ"ג עברו כמה שינויים בשנים הבאות. בשנת תקנ"ה הם נערכו מחדש על ידי אדמו"ר הזקן. בשנה תקנ"ו הם נערכו שוב, והפעם בידי נציגי קהילות החסידים, ואחר כך אושרו על ידי אדמו"ר הזקן. מתקופת מגורי אדמו"ר הזקן בליאדי, לאחר שחרורו ממאסרו השני בשלהי תקס"א, אין תעודות מסוג התקנות שתוקנו בליוזנה בשנים תקנ"ג–תקנ"ו.

אדמו"ר הזקן כתב בדברי העדות שכתב במאסרו בשנת תקנ"ט, שתי נקודות שיש ללמוד מהם לעניין 'תקנות ליאזנא': (א) "הנה גם אני אין לי שום נחת רוח מהנוסעי' אלי, כי אין נותני' לי אפי' פ"א בבואם למחנינו, ואדרבה יש לי צער גדול מהקנאה,³⁹ אך מה לי לעשות שכך חובה עלינו עפ"י דתינו שכל היודע מחוייב ללמד למי שאינו יודע".⁴⁰ (ב) "כל האנשים הנוסעי' אלי לשמוע דרשה שאני דורש בבה"כ או בבה"מ בשבתות כמה פעמים בשבת . .

³⁸ נראה כי תקופה זו התחילה בשלהי שנות תק"מ או בראשית שנות תק"נ, אך בוודאי לא מראשית שנות תק"מ. והטעם, כי אדמו"ר הזקן התיישב בליוזנה רק במהלך תקמ"ג (שלום דובער לוי, תולדות חב"ד ברוסיא הצארית, עמ' כט, לב), אז נקרא לשמש בה כרב, אך ריבוי החסידים נעשה למכביד רק בשנים מאוחרות יותר (בתחילה הוא נקט פתרון ביניים, ורק לאחר מכן הופעלו הסדרים כלשהם – ראו חיים מרדכי פרלוב, לקוטי ספורים, ניו יורק תשנ"ב (מהדו"צ), עמ' ס). ראו גם חיים מאיר הילמן, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב, עמ' נה, א.

³⁹ טיבה של הקנאה לא התפרש. היא יכולה להתייחס לדברים שכתב בתחילת דבריו שם (אגרות קודש, עמ' ריט): "והנה . . נפלה עלי קנאה ושנאת חנם בלב". וכך נראה לנכון. אבל אפשר גם לייחס זאת (בדוחק) בקשר לדברים שכתב באגרת לה (שם, עמ' קיב): "וישובו לבתייהם בפחי נפש מקנאתם, שהיא קנאת סופרים לפי שכלם". ואולי עניינם אחד הוא.

⁴⁰ שם, עמ' ריט.

הנה מיד אחר השבת מוכרחי' לנסוע לבתייהם כל האנשים שמעיר אחרת כי אינני מניחם ליכנס אלי לחדרי בשום אופן . . האביונים הבאים לפעמי' לשמוע דרשה בשבת, ואין להם במה לפרוע בעד מזונות השבת אזי מבקשים נדבות קטנות מאורחים בעלי יכולת לפרוע בעד מזונות השבת, ואחר השבת הולכי' מיד לבתייהם כנ"ל.⁴¹ דברים אלו מתייחסים לרצונותיו של אדמו"ר הזקן ולסדרים שתיקן עבור החסידים, ונראה כי יש בהם להעיד כי ה'תקנות' המשיכו לפעול כסדר שהותקנו עד מאסרו של אדמו"ר הזקן בשנת תקנ"ט.

ר' שלום דובער לוין שיער כי הגורם לביטול התקנות תלוי בשינוי שנעשה בנשיאותו של אדמו"ר הזקן שנעשה בתקופת מעברו מליוזנה לליאדי. בליוזנה שימש אדמו"ר הזקן כמנהיג עדת החסידים הכללית ברוסיה הלבנה ובליאטא, דבר זה גרם לכך שבתקופה זו תהיה כמות הבאים רבה, כך שהיכולת להכיל את כמות החסידים הרבה הביאה לידי תיקון ה'תקנות'. אבל בתקופת מגוריו בליאדי היה למנהיגם של חסידי חב"ד בלבד, עקב חוסר הסכמת ר' אברהם מקליסק עם שיטת אדמו"ר הזקן, עובדה זו הביאה לידי צמצום במספר הבאים, וממילא לא היה צורך לאכוף את קיום ה'תקנות'.⁴²

היסוד להשערה זו היא ההנחה כי חלק ניכר מהבאים אל אדמו"ר הזקן היו מתלמידי ר' אברהם מקליסק, ומשעה שהורעו היחסים ביניהם חל פחות בכמות הבאים. ובכן, נראה כי להנחה זו יש מספר קשיים:

(א) אחד הקשיים המרכזיים בהנחה זו כפי שהצביע ר' שלום יעקב חזן הוא כי תחילת התנגדות ר' אברהם מקליסק לאדמו"ר הזקן הייתה בשנת תקנ"ח, אך בשנת תקס"א שבו היחסים לתקנם, ורק בהמשך הזמן התעכרו שוב, עד שבשנת תקס"ה התפרדה החבילה ואיסוף צדקת א"י החל להיעשות בנפרד, והוקם אז כולל חב"ד לצד כולל החסידי הכללי.⁴³ ואם כן הקרע המוחלט נעשה רק כעבור שנים מספר, אך קודם לכן אנו עוד מוצאים אותו כותב

⁴¹ שם, עמ' רכג-רכה.

⁴² שלום דובער לוין, תולדות חב"ד ברוסיה הצארית, עמ' לו.

⁴³ שלום יעקב חזן, הערות וביאורים, גיליון תס (ו' תשרי תשמ"ט), עמ' כא.

במכתביו לעלות אל אדמו"ר הזקן במכתב משנת תקס"א: "מה נכבד היום קול מבשר משמיע שלו' כי נחה שקטה מהמחלוקת ונתקרבו הלבבות מעט, חדאי נפשאי מאוד, שוש איש בה', מובטחני שיהי' מוסיף והולך ואור, ולא יחצו עוד לשני מחנות ויחדיו יהי' תמים כאיש אחד, לשמוע בקול קדוש אשר בקרבכם רב אחאי גאון איש האלהי אור תורה, אליו תשמעון, איש אשר רוח אלהים קדושים בי' אתו חכמה ודעת אלהים, להאיר להם את הדרך אשר ילכו בה, בעבודה תמה וברה כפי אשר קבלנו מרבותינו הקדושים ואין כל חדש ח"ו".⁴⁴ אדמו"ר הזקן הזכיר זאת במכתבו: "ולזאת השיב כהוגן בשנת תקס"א, וגם בשנת תקס"ב כתב אלי מכתב טוב מאד. גם בשנת תקס"ג בא מכתב טוב".⁴⁵ ואם כן, לשיטתו הפיחות בכמות הבאים היה צריך להתחיל רק בין תקס"ג-תקס"ה ואילך.

(ב) באזורים עליהם חֲלָשָׁה מנהיגותו של אדמו"ר הזקן בתקופה שהתגורר בליזונה, שהם פלכי רוסיה הלבנה וליטא, המשיכה חסידות חב"ד לשלוט כמעט ללא עוררין, וכמותם של חסידים מחצרות אחרות זניחה ביחס לכמותם של חסידי חב"ד באזורים אלו.⁴⁶ כך גם, בהערכות שננקטו ביחס למספר החסידים של אדמו"ר הזקן המספרים גבוהים, ולא מצינו מקור שיתייחס להתמעטות במספר החסידים באופן דרסטי כל כך.⁴⁷ אך אף באם חלה

⁴⁴ אגרות קודש, עמ' תקד.

⁴⁵ שם, עמ' שמא-שמב.

⁴⁶ ראו דוד אסף וגדי שגיב, 'החסידות ברוסיה הצארית: היבטים היסטוריים וחברתיים', בתוך: איליה לוריא (עורך), תולדות יהודי רוסיה מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית, 1772-1917, ירושלים תשע"ב, ב, עמ' 77-80. ראו גם בן ציון דינור, היהדות הרוסית לעיל, עמ' 5-8.

⁴⁷ יש מקור אחד המצביע על התמעטות במספר החסידים (נחום גרינוולד, "אחרי פטרבורג" - "תקופת ליאדי", בתוך: הרב, תשע"ה, עמ' תיא-תיב), כנגדם יש מקורות רבים המצביעים על גידול במספר החסידים מאז המאסר הראשון והשני (שם, עמ' תחת; חיים מאיר הילמן, בית רבי עמ' מ, א; סיפורי ר' עזריאל זליג סלונים, בתוך: יהושע מונדשיין, מגדל עז, ירושלים תש"מ, עמ' קסה. ועוד). על מספר החסידים ברוסיה בכלל, ראו דוד אסף וגדי שגיב, 'החסידות ברוסיה הצארית: היבטים היסטוריים וחברתיים', בתוך: איליה לוריא (עורך), תולדות יהודי רוסיה, ב, עמ' 77,

התמעטות משמעותית כזו וניישוב בדוחק את העובדה שהיא לא קיבלה ביטוי בשינויים דמוגרפיים ובמקורות החסידיים, עדיין ניוותר עם כמות גבוהה של חסידים המעוניינים לבקר אצל אדמו"ר הזקן שתצדיק את קיומן ומימושן של תקנות כאלו.

ועל כן נראה שאי אפשר לתלות את ביטול 'תקנות ליאזנא' עם מחלוקת זו, בפרט שאין בכך כדי לספק הסבר מעשי להתפתחות מהלך הדברים באופן שיצריך את ביטול התקנות.

ר' שלום יעקב חזן הציע כי התקנות המשיכו לפעול כסדרן גם אחר המעבר לליאדי, והוכחתו ממכתב הרבי הריי"צ: "די חסידים וואס האבין גיהאט א זמן קבוע אויף קומען אין ליאזנא, – און דער נאך אין ליאדי – האבין זיי ניט גיהאט קיין רשות בייטין די זמנים אהן א רשיון פון רבי'ן".⁴⁸ אך לא נראה

הערה 2. על מספרם של חסידי חב"ד בדורו של אדמו"ר הזקן בפרט ראו עמנואל אטקס, בעל התניא, עמ' 89–90. הערכות ביחס לכמות חסידי חב"ד ביחס לתקופה זו ראו בערכו של אדמו"ר הזקן בתוך 'ברייסקיה אנציקלופדיה', כי בשנת 1782 לערך היו לאדמו"ר הזקן 100,000 חסידים (עובדה זו הובאה גם בתוך: Nissan Mindel, (Rabbi Schneur Zalman Of Liadi A Biography, pp. 82). הערכות במסורות פנימיות מצמצמות יותר את סכום הבאים, ראו רשימת הריי"צ 'אופן ההשתלשלות בהתייחסות חסידות חב"ד דור ראשון, דור שני, חוברת ו' (י' סיון תשס"ט), עמ' ט"ז: "עוד בחמש עשרה שנה הראשונות – תק"מ – מנתה עדת חסידי חב"ד ברוסיא הלבנה כשלשים אלף איש. . בשנת תקנ"ה העריכו השד"רים את מספר עדת חסידי חב"ד ברוסיא הלבנה ואוקראינא לשבעים אלף איש, ומשנת תקנ"ט ואילך הנה משנה לשנה נתוספו עיירות שלמות ברוסיא הקטנה ובליטא שנכנסו לעדת חסידי חב"ד". תוספת הבהרה למקורות השד"רים ראו במסורות ברסלביות, ושם גם התווסף כי הילכה שמועה אשר לאדמו"ר הזקן היו 80,000 חסידים (ראו יהושע מונדשיין, מסע ברדיטשוב, ירושלים תשע"ו, עמ' 32–33). גם אם נמתן סכומים אלו באופן משמעותי עדיין נראה כי היו לאדמו"ר הזקן כמה אלפי חסידים. עובדה זו עולה גם ממסמכי החקירה, ראו נחום גרינוולד, "אחרי פטרבורג" – "תקופת ליאדי", בתוך: הרב, תשע"ה, עמ' תח"ת, הערה 67.

⁴⁸ אגרות קודש, הריי"צ, ג, עמ' תד. תרגום: חסידים שהיה זמן קבוע להגיעם לליאזנא – ואחר כך בליאדי – לא היה להם רשות לשנות את הזמנים ללא אישורו של הרבי.

כי יש בדברים אלו להוכיח את אכיפת ה'תקנות' ביחס ל'אנ"ש החדשים' שהצטרפו בתקופת ליאדי. ובפרט, מהדברים ניכר כי האישור מאדמו"ר הזקן ניתן כמתכונת של הוראות פרטיות, ואם כן, אין בזה כדי ללמד כי גם בתקופה זו המשיכו לאכוף את מימושן של התקנות.

מפי הרבי הריי"צ נמסר כי בשנת תק"ס כבר הופקעו 'תקנות ליאזנא', ואלו דבריו באחת משיחותיו: "דער ערשטער י"ט כסלו שנת תק"ס . . . אף כי כבר בטלו התקנות ליאזני שהי' סדר בהנסיעה והי' רשות לבוא לכל זמן שירצו, אבל אז היתה גזירה מיוחדת . . . ר' יעקב סמיליאנער . . . ער זיך משתדל זיין מ'זאל אַראָפּגענומען די גזירה, און אַזוי איז געווען, אז מען האָט זיך אַראָפּגענומען די גזירה און עס זיינען געקומען אַ סאך חסידים אויף י"ט כסלו".⁴⁹ מלשוננו של הרבי הריי"צ עולה כי כבר קודם שנת תק"ס בטלו התקנות, ולכן ה'גזירה מיוחדת' הייתה דבר חידוש, ועל כן נראה כי ביטולן של התקנות אירע במהלך שנת תקנ"ט.⁵⁰ וייתכן לומר, כי מה שהביא את

⁴⁹ ספר השיחות תרצ"ו-חורף ה'ש"ת, ברוקלין תשע"ד, עמ' 226-227. תרגום: י"ט כסלו הראשון בשנת תק"ס . . . אף כי כבר בטלו תקנות ליוזנה שהיוו סדר בנסיעה, וכבר ניתנה רשות לבוא בכל זמן שירצו, אבל הייתה אז גזירה מיוחדת . . . ר' יעקב מסמיליאן . . . ניסה להעביר את הגזירה, וכך הווה, שהגזירה התבטלה והגיעו חסידים רבים לי"ט כסלו. הדברים נמסרו בקיצור גם בלקוטי דיבורים, א, עמ' כא: "ווי עס איז מקובל איז בחג הגאולה י"ט כסלו תק"ס אין ליאזנא התאספו קיבוץ גדול מאנ"ש"; ונשנו בשיחת ש"פ וישב תשי"ז (תורת מנחם - התוועדות, יח, עמ' 231). ראו גם שניאור זלמן דוכמן, לשמע און, ניו יורק תשכ"ג, עמ' 25 (ובמהדורה המתורגמת, תשע"ו, עמ' 75).

⁵⁰ בקטע מדברי אדמו"ר הזקן במאסרו השני גם עולה התייחסות לתקנות (אגרות קודש, עמ' רצא): "אירע שפעם או פעמיים באו ללוזני יותר מאלף איש לרגל חג השבועות [של היהודים], אך היות ופסקתי מלומר דרשות במועד זה שוב אין באים אלי באותו יו"ט כבר מכמה שנים. את הדרשה אומר אני פעם בחודש כתשע או עשר פעמים בשנה, כך שכל אחד יכול לבוא אלי לדרשה פעם אחת בשנה, אך לא רבים בפעם אחת, אלא אלו בחודש זה ואחרים בחודש אחר". אך נראה שהדברים משקפים מציאות שהייתה קודם המאסר הראשון, כי אנו מוצאים חילוקים בין התיאור העולה מכאן עם התועדות והידיעות המצויות בידינו: (א) בעת זו כבר היו 'אנ"ש הישנים' לבוא יותר מפעם אחת בשנה, כפי שהתפרש בתקנות האחרונות משנת תקנ"ו (עמ' קעד): "אנ"ש הישנים לא יסעו לכאן עיר לאזני" כי אם שתי פעמים בשנה לא יותר".

ביטולן של התקנות היה מהלך השתלשלות העניינים של מאסרו של אדמו"ר הזקן ושחרורו.⁵¹

כדי לפענח את הרקע לביטול התקנות יש לתאר את מהלך הדברים: מאסרו של אדמו"ר הזקן עורר מבוכה ודאגה בקרב החסידים,⁵² כך שעם היוודע שמע מאסרו של אדמו"ר הזקן נוצר היפוך הסדרים שנקבעו קודם לכן. תגובת החסידים (שהתאפיינה בבלבול ודהייה) הביאה אותם להפך בפועל את התקנות⁵³ והחלו להתקבץ בליוזנה. כנראה בעת מצב כזה לא עלה על דעת איש לפקח על מילוי התקנות, עד שאחר שחרור אדמו"ר הזקן ממאסרו כבר היו חסידים רבים בליוזנה. מסורת שיכולה לאשש את השינוי כבר עם צאתו של אדמו"ר

(ב) כך גם אין הלימה בין הנכתב כאן כי אמירת המאמרים הייתה "כתשע או עשר פעמים בשנה", לבין מציאות הדברים כפי שניכרת מרשימת המאמרים אשר רק מרשימת המאמרים המתוארכים ברשימת דרושי דא"ח ניכר מספר גדול מזה של דרושים, ובפרט שכבר החל לומר דא"ח מדי שבת כבר קודם לכן (על סדר אמירת דא"ח של אדמו"ר הזקן ראו שלום דובער לוין, תולדות חב"ד ברוסיא הצארית, עמ' סח"ע. ראו גם יוסף יצחק קלר, 'רשימת מאמרי אדמו"ר הזקן', בתוך: 'יהושע מונדשיין (עורך), כרם חב"ד, גיליון 4, ב, עמ' 363–365). (ג) וגם דבריו לגבי אמירת דא"ח בחג השבועות: "פסקתי מלומר דרשות במועד זה", אינם עולים יפה עם רשימת מאמרי אדמו"ר הזקן, אשר ניכר מהן כי אדמו"ר הזקן לא הפסיק לומר מאמרים בחג השבועות (ראו יוסף יצחק קלר, שם, עמ' 356, 361, 365). וכנראה אדמו"ר הזקן רצה לתאר את ההרחקות שהונהגו בתקופת זמן קרובה לזמן אמירת הדברים, ולכן לא היה צורך לדייק בפרטים אלו.

⁵¹ על השינויים מהתקופה שקודם למאסרו של אדמו"ר הזקן לתקופה שלאחריה כפי שהם במסורת חב"ד הורחב הדיבור ברשימת ר' נחום גרינוולד, "'אחרי פטרבורג" – 'תקופת ליאדי"', בתוך: הרב, תשע"ה, עמ' שפז-תלא.

⁵² ראו חיים מאיר הילמן, בית רבי, עמ' כח, א. על פעילות החסידים בקשר למאסרו של אדמו"ר הזקן בתקנ"ט ראו: בית רבי, שם; שמעון דובנוב, תולדות החסידות, תל אביב תשכ"ז, עמ' 262; עמנואל אטקס, בעל התיא, עמ' 284–386.

⁵³ על הפרה מוקדמת של התקנות, ראו להלן, עמ' 39–40, הערה 3. משם עולה כי הופרה התקנה שהותקנה בסיון תקנ"ה (עמ' קמד): "על חג השבועות . . לא יסעו בשום אופן בעולם". תוקף הוראה זו מתייחס הן ל'אנ"ש הישנים' והן ל'אנ"ש החדשים'. סביר להניח שעד אז ממדי תופעת הפרות יחידאיות אלו היו נמוכות.

הזקן ועד הגיעו לליוזנה בחודש טבת,⁵⁴ היא מסורתו של הרבי הריי"צ: "החסיד ר' שמואל דובער המשפיע – הרשד"ם – סיפר להוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק מה ששמע מהרה"צ ר' אייזיק נ"ע מהאמיל: כאשר נודע שכ"ק רבינו יצא ממאסרו ונוסע לביתו, יצאנו ללכת לליאזנא. בבואינו לליאזנא מצאנו שם מאות חסידים שבאו מקרוב ומרחוק, וכשבא כ"ק רבינו יצאנו לקראתו לקבל פני קדשו".⁵⁵

עם השחרור מהמאסר עלתה השאלה איך להמשיך את שגרת החצר, ואדמו"ר הזקן החליט להפסיק למספר חודשים את הגעת החסידים המעוניינים לבוא לליוזנה, על מנת לאפשר לעצמו להתאושש מתקופת המאסר. עובדה זו עולה מהשלמת אגרת 'קטנתי', בה נרשם: "וגם מידי דברי זכור אזכרנו לכל אנ"ש הקרובים והרחוקים, שלא ליסע אלי עד שבת שמברכין אדר שני, וגם אנ"ש החדשים לא יסעו קודם לכן, עד שובי לאתני ולכחי, ברוך הנותן ליעף כח".⁵⁶

עתה, יש שתי אפשרויות לגורם לביטולן של התקנות, וייתכן לצרף את שניהם כאחד: (א) שהותם של החסידים הרבים בליוזנה עם שובו של אדמו"ר הזקן ממאסרו, והפרת קיומן של התקנות הזו כבר ביטלה אותן. (ב) באם נניח כי החסידים קיבלו על עצמם לקיים את הוראתו של אדמו"ר הזקן במלואה, הרי שבחודשים שאחר "שבת שמברכין אדר שני" הגיעו לליוזנה כמות גדולה יותר של כאלו המבקשים מענה לשאלותיהם. ואם כן זו ככל הנראה נקודת הזמן בה הופרו התקנות באופן רשמי על ידי אדמו"ר הזקן, שכן חודשי ניסן ואילך התייחסו לכך שאדמו"ר הזקן לא יקבל את 'אנ"ש הישנים' ו'אנ"ש החדשים' עד שבת מברכים החודש סיון, ואם היה ברצונו של אדמו"ר הזקן להעמיד את התקנות על תוקפם היה צריך להודיע שהאיסור להגיע בחודשים הנקובים עדיין תקף.

⁵⁴ על פי לקוטי דיבורים, א, עמ' כא, א.

⁵⁵ אגרות קודש, הריי"צ, ד, עמ' רסד.

⁵⁶ אגרות קודש, עמ' רלה.

אך לא מן הנמנע שגם בשנים שלאחר מכן הונהגו סדרים כלשהם בעבור הבאים, גם אם מגביל פחות כ'תקנות ליאזנא', או בתקופות מסוימות, בבחינת הוראת שעה, בדומה למסורה שהוצגה בשיחת הרבי הריי"צ לעיל.

ד

לפי מסקנתנו כי 'תקנות ליאזנא' בוטלו בתקנ"ט יש לדון בתיארוכה של אגרת סז. תעודה זו מופיעה תחת הכותרת 'תקנות דלאזנא', אך הם אינם מכילים את התכנים באגרות הקודמות של הסדרי הגעה לליוונה, והתכנים המתבארים בה הם: דרישה על הקפדת הנערים בזמני התפילות במנייני אנ"ש, סדר ההנהגה בתפילה ובסופה מובאת דרישה להביא לחצר הרבי את כתבי החסידות להגהה.

תיארוך תקנ"ט-תק"ס

ר' חיים מאיר הילמן תיארך אותה לשנים תקנ"ט-תק"ס, בין מאסרו הראשון של אדמו"ר הזקן למאסרו השני. וזאת, כי קודם המאסר הראשון כתבו רק מעט מזעיר מדרושי החסידות, ולאחר מכן החלו הכול לכתוב. ועל זה הוסיף לכתוב: "ולפי זה צ"ל שמ"ש בתקנות דלאזני אוהרה מרבינו לאנ"ש שכאו"א יביא הרשימות שלו לאחיו הררי"ל שיגיה אותם הי' זה אחר פעם הא' וקודם פעם הב'. כי קודם פעם הא' לא כתבו הד"ח, ואחר פעם הב' העתיק רבינו אהלו מלאזני ללאדי וכו'".⁵⁷ אמנם אנו מוצאים כי אדמו"ר הזקן החל לומר מאמרי חסידות כבר מתק"מ ומובן כי כבר אז החלו לכתוב, כפי שהעיד ר' חיים מאיר הילמן עצמו בראותו תיארוך זה על אחד המאמרים.⁵⁸ אבל אפשר להניח שבשנים הראשונות לא התקיימה הוצאה סדירה של הנחות מדרושי החסידות. ובכל זאת נראה שלא לקבל את טיעונו של ר' חיים מאיר הילמן, היות שמצויים לפנינו מאמרים רבים מלפני שנת תקנ"ט, וחלקם התגבשו

⁵⁷ חיים מאיר הילמן, בית רבי, עמ' לה, א.

⁵⁸ שם, עמ' טו, ב.

לכרכים מסודרים של כתבי חסידות,⁵⁹ ולכן כבר קודם למאסרו ושחרורו בשנת תקנ"ט התקיימה הוצאה סדירה של המאמרים

ר' שלום דובער לזין קיבל את תיארוכו של ר' חיים מאיר הילמן, והוסיף לצרף נימוקים. במהדורה הראשונה של 'אגרות קודש' השתמש בטיעוניו אלו רק כדי לאחר משנת תקנ"א, ובמהדורה החדשה הדגיש האפשרות לצמצום על פיהן לשנת תקנ"ט-תק"ס כתיארוכו של ר' חיים מאיר הילמן. אך יש לציין, כי לשיטתו שאדמו"ר הזקן עבר להתגורר בליאדי במהלך השנים תקס"ב-תקס"ג,⁶⁰ הרי שבכל נימוקים אלו אין כדי להכריח שאגרת זו נכתבה דווקא בתקופה המוקדמת שלאחר מאסרו הראשון של אדמו"ר הזקן, ולא בשנים שלאחר מכן עד מעברו הסופי לליאדי. והרי טיעוניו:

(א) הוא מצטט את דברי אדמו"ר הזקן בסוף הקדמתו לתניא, שנכתבו בשנת תקנ"ו, בהם אנו מוצאים התייחסות ראשונית לכך שבכתבים והעתקות של דרושי חסידות "רבה בהם השיבושים העצומים". בדברים אלו רצה לתחום את האגרת לזמן בו ידוע לנו אשר היו טעויות בדרושי החסידות. אמנם לא ידוע לנו על תקופה מוקדמת יותר מהדפסת התניא כי היו טעויות בכתבי החסידות, אך אין בכך כדי לומר שעד אז לא היו טעויות בכתבי היד שיצריכו את תיקונם והאגרת תהא מוקדמת מתקנ"ו, או אף שאגרת זו נכתבה באותה תקופה שנכתבה אגרת תקנ"ו או גם מעט לאחריה.

(ב) טיעון נוסף מתייחס לפעילות אדמו"ר האמצעי בתקופת אדמו"ר הזקן: "בתקנות תקנ"ג . . . עדיין לא נזכר כ"ק אדמו"ר האמצעי. בתקנות תקנ"ה . . . "אשיב לו ... ע"י בני וחתני". ובשנת תקנ"ח, כבר נתפרסם הדבר גם באה"ק, עד שהר"א מקאלסקי מזכירו במכתבו לרבינו . . . "בנו המופלג הותיק מו"ה דוב בער, לאשר כת"ר הכניס אותו ... בזה, והוא עדיין רך בשנים. וכאן שכותב "לא יניחוהו לכנוס תוך הנכנסים אל ... בני שי' לשמוע פי' על

⁵⁹ שלום דובער לזין, תולדות חב"ד ברוסיא הצארית, עמ' עא-עב.

⁶⁰ שלום דובער לזין, 'סקירה כללית ע"ד המאמרים הקצרים', בתוך: מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים, ניו יורק תשמ"א, עמ' תקצג.

ד"ח", כדבר הידוע לכל שבנו אומר פי' על דא"ח, נראה שנכתב אחרי תקנ"ח". אך מפורש ההיפך מטיעון זה במכתב אדמו"ר האמצעי: "ומעולם גם מכמה שנים וימים הקדמונים וטובים מאלה, אשר אהבתם מכל אחד ואחד אמת הי' חקוק בלבי לכל חד לפום שיעורא דילי', למלאות משאלותם ולהשיב נפשם באור תורת אמת אשר היו יוצאין תמידין כסדרן מדי שבת וחודש מפי רוח קדשו ז"ל, זה יותר מט"ו שנה".⁶¹ ואם כן המקום אותו מילא אדמו"ר האמצעי במשך יותר מחמש עשרה שנה, לא היה רק בשאלות בדברי תורה (כפי שרצה להוכיח⁶² מהנכתב אגרת מג: "אם נצרף לו לשאול בדברי תורה, ירשום שאלתו ואשיב לו בכתב, או בעל פה על ידי בני וחתני"⁶³), אלא גם נטל חלק אקטיבי בביאור דברי "תורת אמת אשר היו יוצאין תמידין כסדרן". זה יותר מט"ו שנה". ולפיכך, אין בנימוק זה כדי לקבוע את אגרת זו מאוחר יותר משנת תקנ"ח.

תיארוך תקס"ב-תקס"ד

ר' שלום יעקב חזן איחר את זמן כתיבת תקנות אלו לשנת תקס"ד, בתקופת מגורי אדמו"ר הזקן בליאדי.⁶⁴ ר' נחום גרינוולד ברשימתו קיבל למעשה את תיארוכו של ר' חיים מאיר הילמן, אך העדיף לאחר את כתיבת האגרת לשנים תקס"ב-תקס"ד (כמה מנימוקיו נשנו ברשימת קודמו, אך מכך שלא הזכירו יש להסיק שכנראה לא ראה דבריו).⁶⁵ ואלו נימוקיהם:

(א) הם עשו שימוש בטיעונו של ר' שלום דובער לזין המצטט את דברי אדמו"ר הזקן באגרתו והוסיפו לדייק בדברי אדמו"ר הזקן: "אז כשיבוא למחננו בודאי לא יניחוהו לכנוס תוך הנכנסים אל הר"א ובני שי' לשמוע פירוש על

⁶¹ אגרות קודש, אדמו"ר האמצעי, ניו יורק תשע"ג, עמ' נזנח.

⁶² שלום דובער לזין, מבוא לאגרות קודש, אדמו"ר האמצעי, עמ' 7.

⁶³ אגרות קודש, עמ' קמה.

⁶⁴ שלום יעקב חזן, הערות וביאורים, גיליון תס (ו' תשרי תשמ"ט), עמ' כב"כה.

⁶⁵ נחום גרינוולד, "אחרי פטרבורג" – "תקופת ליאדי", בתוך: הרב, תשע"ה, עמ' שפט, הערה 6.

ד"ח או שאר מילי דחסידות".⁶⁶ בדיוקם זה רצו ללמוד על פי דברי הרבי הריי"צ, כי רק "בשָׁבֶת הוד כ"ק רבינו בליאדי הרשה לתלמידיו המובהקים לבאר כמה ענינים בחסידות עפ"י הבנתם המה",⁶⁷ ואם כן יוצא שיהיה לאחר את הדברים לתקופה מאוחרת יותר. אך מצינו ביאורים מאדמו"ר האמצעי מתקופה מוקדמת יותר, וכך נרשם על גיליון אחד (או יותר) ממאמרי אדמו"ר הזקן משלהי תקנ"ז: "ביאור דברי הרב ואין זה לשונו ממש".⁶⁸ כך שאין בנימוק זה כדי לאחר את כתיבת האגרת לתקופה מאוחרת כל כך.

(ב) ר' נחום גרינוולד ציטט מאגרת סז: "הכתבים והעתקות מד"ח חדשים גם ישנים, ואפילו ההעתקות מד"ח שכתב אחי נ"י".⁶⁹ על יסוד דברים אלו רצה לאחר את כתיבת האגרת לתקופה בה התגורר אדמו"ר הזקן בליוזנה, כי על תקופה זו ידוע כי התווספו עוד כותבי דא"ח, בנוסף על אחיו הרב יהודה לייב. אך ברור שבטרם לתקנ"ט לא היה הריי"ל כותב דא"ח יחידי, וכפי שאפשר להבין אף מתוך מסורתו של הרבי הריי"צ: "עד [שנת] תק"ן הי' מהרי"ל מיאנאוויץ המניח הדא"ח. אח"כ נתוסף ר' פנחס [רייזעס], שהי' ממש מונה מלות".⁷⁰ אך גם באם נניח שר' פנחס משקלוב לא הניח דא"ח אלא עד אחר התיישבות אדמו"ר הזקן בליאדי, עדיין סביר להניח שהיו מניחים ומעתיקים נוספים. המניחים מתקופת ליוזנה הידועים בוודאות הם הריי"ל ואדמו"ר האמצעי (משנת תקנ"ז, אך בעיקר מתקופת ליאדי), והנחות שניהם היו הנחות מעולות שהרבי הצמח צדק חיזר אחריהם, ומהתקופה שלאחר מכן יש את הנחותיו של ר' פנחס משקלוב, שאף הן היו משובחות.⁷¹ ואם כוונת ר' נחום גרינוולד לכותבים אלו שהתווספו על הריי"ל הרי ברור שהנחותיהם

⁶⁶ אגרות קודש, עמ' רנד.

⁶⁷ אגרות קודש, הריי"צ, ג, עמ' שמה.

⁶⁸ אחד מכרכי החסידות שנכתבו על ידו ראו מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים, עמ' ד, הערה ד"ה 'זאת הפעם'.

⁶⁹ אגרות קודש, עמ' רנד-רנה.

⁷⁰ תורת מנחם – רשימת היום, ניו יורק תשע"ו, עמ' רצט.

⁷¹ על המניחים בתקופת אדמו"ר הזקן ראו: שלום דובער לוין, תולדות חב"ד ברוסיה הצארית, עמ' ח"י, עג.

היו משובחות גם בעיני הרבי הצמח צדק, ומדוע הוצרך לפשפש ולחפש כל כך אחר הנחות הרי"ל דווקא? אלא נראה כי יש להניח שאגרת סז איננה מתקופה מאוחרת כל כך, אשר היו כותבי דא"ח נוספים (בדוגמת ר' פנחס משקלוב ואדמו"ר האמצעי) ואין צורך להעדיף על פניהם את הרי"ל.

(ג) ר' שלום יעקב חזן רצה להוכיח מלשון אדמו"ר הזקן באגרתו: "כל הנערים הנוסעים למחננו מהיום והלאה יביאו עמהם הכתבים והעתקות מד"ח חדשים גם ישנים. . . האנשים שהוא יודע שיש להם כתבים והעתקות מילי דחסידות, חדשים גם ישנים, בין שהאנשים ההמה שיש כתבים הנ"ל הן מהאנשים הישנים בין מחדשים".⁷² הוא רצה ללמוד מסדר מניית ה"חדשים" כלפי "ישנים", כי במאמרים מתייחס בביטוי "חדשים" למאמרי "אחרי פטרבורג" ואילו בביטוי "ישנים" למאמרי "לפני פטרבורג", ומנאם כך כי במאמרים האחרונים כנראה נפוצו יותר שגיאות. ובהתייחס לאנ"ש מונה קודם את הישנים כי ברשותם יותר כתבי יד. אך דקדוק זה נראה לדקדוק יתר, ואינו במקומו. כתיבתו של אדמו"ר הזקן שגורה בחלקי פסוקים ורצופה מאמרי חז"ל, ונראה שזהו סגנונו של אדמו"ר הזקן הכולט כאן, והוא השתמש בלשון הפסוק "חדשים גם ישנים" משיר השירים (ו, יד), ואין להסיק כלום לתיארוך האגרת מדקדוקים קלים אלו.

(ד) נימוקם של ר' שלום יעקב חזן ור' נחום גרינוולד לתיארוך המאוחר אחד הוא, ונקודתו היא כי יש להעמיד את אגרת סז בתקופה בה ידועה לנו על התעסקות מצדו של אדמו"ר הזקן לחיזוק עבודת התפילה בקרב החסידים, אך הם מתחלקים בסיווגה של האגרת. ר' שלום יעקב חזן מיקד את הכתיבה לשנת תקס"ד על פי תוכן האגרת, בהציגו את היחס לעבודת התפילה בשנה זו. באגרת אדמו"ר הזקן מניסן-אייר תקס"ד כתב שהמחלוקת בין תלמידי הרב המגיד ממזריץ' הגיעה בעקבות התרשלות החסידים בעיון בתפילה מדי יום ביומו. ובהמשך לזה נכתבה במהלך הקיץ אגרת אדמו"ר האמצעי ור' אהרן מסטרשילה. ורצונו למקם את כתיבת אגרת זו כאגרת חיזוק לאגרתם (ראו

⁷² אגרות קודש, עמ' רנד-רנה.

דבריו (בפרטיות). ר' נחום גרינוולד שייך את זה לתקופה כללית יותר, ורצה לסווגן כחלק מ"צורר אגרות והתרעות שהחלו אחרי פטרבורג", שהם מהשנים תקס"ב-תקס"ד.⁷³ אך יש לציין את ההפרש בין האגרות אותן רצו לשייך לבין אגרת סז, במכתבים אותם ציינו עיקר הזירו והחזיקו מתייחס לעבודת התפילה ולהתבוננות בענייני חסידות, או לאופי תפילה בציבור, שלא יהיו מתפללים כאשר "זה בכה וזה בכה", והפנייה בהן היא לכל החסידים, הבוגרים והצעירים כאחד. לעומת זאת האגרת שלפנינו מתייחסת לחיוב הצעירים בלבד להקפיד על זמני התפילות. כך, שההסתברות שאגרת סז היא מתקופה אחת עם שאר האגרות היא מקרית לחלוטין (וכפי שר' נחום גרינוולד עצמו הראה שיש אגרות משנים אחרות העוסקות בנושאים חופפים).

בנוסף לקשיים הפרטיים בהעמדתם הדוחק העיקרי בהעמדתם זו הוא הכותרת "תקנות דלאזניא", המשייכת את כתיבתה לתקופת מגורי אדמו"ר הזקן בליוזנה. ר' שלום יעקב חזן פטר זאת בשני אופנים: (א) אגרת זו נכתבה בהמשך ל'תקנות ליאזנא' הישנות, ולכן נרשם כך בכותרתה. (ב) אולי היא הוספת המעתיקים, ו"צריך לעיין בכתבי יד האם בכלם מופיעה כותרת זו". אך הסברו הראשון דחוק, והיא מעוררת תהייה – מדוע על אגרות אחרות בהן התקין אדמו"ר הזקן תיקונים (כמו למשל אגרת 'הוכח תוכיח') לא נרשמה כותרת דומה לזו? ולהסברו השני (שאינו אלא הפנייה לעיין בכתבי יד) נראה לומר כי במהדורת אגרות קודש החדשה הוסיף לציין שינויי גרסאות אך ביחס לכותרת לא נרשם דבר, וייתכן שיש ללמוד משתיקה זו שהכותרת מצויה גם בכתבי היד (ואולי זו הסיבה שהוסיף במהדורת החדשה את הנימוק הראשון המתייחס לכותרת, ולומד ממנה כי האגרת נכתבה בתקופת ליוזנה).

⁷³ על קבוצת אגרות זו ראו דבריו במאמרו "אחרי פטרבורג" – "תקופת ליאדי", בתוך: הרב, תשע"ה, עמ' שצז, הערה 27.

לאור העובדה שהכותרת 'תקנות דלאזניא' מצויה בכל מופעיה (וגם ב'בית רבי' לעיל הוזכר כ"תקנות דלאזני") נראה פשוט שיש לקבל את ההנחה כי אגרת זו נכתבה עוד בתקופת ליוזנה, כפי שהסיק ר' שלום דובער לוין.⁷⁴

ר' יוסף יצחק קעלער (בשיחתי עימו, ט' אייר תש"פ) הציע להקדים את כתיבתה לשנת תקנ"ו, וכי נכתבה בהמשך לאגרת נ. אגרת נ מתייחדת בכך שהיא לא נכתבה על ידי אדמו"ר הזקן, שרק הצטרף לחתום עליה לתת לה חיווק, אלא היא אגרת התקנות שהותקנו על ידי החסידים ראשי המניינים או נציגיהם "באספה רבה". עובדה זו מאפשרת לומר שאגרת סז נכתבה בהמשך אליה, כדי להוסיף דברים כלליים שלא נכתבו באגרות התקנות הקדומות. לכן, ניתן לתארך את אגרת סז לתקנ"ו. ולאור הנחה זו יש שתי אפשרויות לפרש את דברי אדמו"ר הזקן ברושמו "הכתבים והעתקות מד"ח חדשים גם ישנים", שמנה כאן שני סוגים בדא"ח "כתבים ו"העתקות": (א) מתייחס להעתקות מהתניא על שלשת חלקיה ואגרות הקודש. לפי זה נצטרך לקבוע את תאריך כתיבת אגרת סז לשנת תקנ"ו, קודם הדפסת התניא. יתכן ש"הכתבים" הוא ספר התניא, ו"העתקות מד"ח" הם הדרושים. ולפי זה ייתכן שהתקנה היא משנת תקנ"ו ו"הכתבים" הכוונה לספר התניא שנכתב במקורו ע"י אדמו"ר הזקן.⁷⁵ (ב) יתכן גם שנכתב בשנת תקנ"ז ו"הכתבים" מכוון לכתבים ישנים משנת תקנ"ג. "כתבים" אלו האגרות שנכתבו ע"י אדמו"ר הזקן בשנות

⁷⁴ אגרות קודש, עמ' רנג.

⁷⁵ והנה יש להעיר על זה, ב'הערות' בסוף ספר התניא הרבי סיכם את שמות הספר על חלקיו, ושם לא ציין כי נזכר בשמות אלו ("כתבים" או "העתקות") קודם הדפסת ספר התניא, אלא שהיה נקרא "בשם קונטרסים: קודם שנדפס. ראה הערת כ"ק מו"ח אדמו"ר לשיחת י"ט כסלו תרצ"ג אות א [לקוטי דיבורים, א, עמ' 22], ורשימתו שבסוף ספר קיצורים והערות הנ"ל. – וכן משמע מהקדמת המלקט עצמו. אך מצינו בהסכמת הר"ר זוסיא מהאניפולי שכתב "הנה בראותי את הכתבים של הרב . . . ורצונו היה שלא להעלות את הכתבים ההם לבית הדפוס . . . רק מחמת התפשטות הקונטרסים ההם בקרב כל ישראל בהעתקות רבות . . . ומחמת ריבוי העתקות שונו רבו הט"ס במאד. הוכרח להביא הקונטרסים ההם לבית הדפוס". ואם כן מצינו שהן הלשון "כתבים" והן הלשון "העתקות" נופל על כתבי התניא.

תקמ"ב-תקנ"ז.⁷⁶ ואילו ב"העתקות מד"ח" הכוונה לדרושים שנאמרו בשנת תקנ"ה-תקנ"ז. והבוחר יבחר. עד כאן תורף הצעתו.

[ייתכן לפרש את "הכתבים והעתקות מד"ח חדשים גם ישנים" בפשטות יותר, כך שההגדרה 'כתבים' מתייחסת ל'הנחות' ואילו ההגדרה 'העתקות' היא כפשוטה, בדומה ל'העתקות' הנזכרות בהקדמת המלקט לספר התניא, אשר שם העתקות נעשו על ידי אנשים שונים, ללא רמת דיוק כפי שציפה אדמו"ר הזקן].

ההצעה להקדים את כתיבת אגרת סז תוכל לספק הסבר הולם לשינוי שאנו מוצאים בין התייחסותו של אדמו"ר הזקן להעתקות דרושי החסידות באגרת זו לעומת התייחסותו להעתקות ספר התניא. בהקדמתו לספר התניא כתב: "והנה אחר שנתפשטו הקונטרסים הנ"ל בקרב כל אנ"ש הנ"ל בהעתקות רבות מידי סופרים שונים ומשונים, הנה ע"י ריבוי ההעתקות שונות רבו כמו רבו הט"ס במאוד מאוד, ולזאת נדבה רוחם של אנשים אפרתים הנקובים הנ"ל מע"ל, לטרוח בגופם ומאודם להביא את קונטרסים הנ"ל לבית הדפוס מנוקים מכל סיג וט"ס ומוגהים היטב, ואמינא לפעלא טבא יישר חילא". לעומת זאת באגרת שלפנינו אנו מוצאים כי אדמו"ר הזקן מנסה למצוא פתרון לבעיית השגיאות המתרבות בכתבי החסידות, והפתרון שהוא מוצא לכך הוא כי "כל הנערים הנוסעים למחננו מהיום והלאה, יביאו עמם הכתבים והעתקות מד"ח חדשים גם ישנים. . להיות כי רבו בהם השיבושים וט"ס במאד מאד, ואיכא למיחש לחורבא ח"ו. . וכל אחד ואחד יכרוך כתבים שלו, ויכתוב שמו על הכרך, וימסור ליד אחי נ"י ויגיה אותם, בצירוף מגיהים אחרים דקהלתנו דוקא בהשגחת אחי עליהם להגיה, ואחר כך יוחזר לכל אחד ואחד הכתבים שלו". ואם נקדים את הדפסת התניא לכתיבת אגרת זו יוקשה מדוע החליט אדמו"ר הזקן להדפיס את התניא ללא ניסיון לפתור את הבעיה על ידי הבאת

⁷⁶ ראו אגרות קודש, הרי"צ, יד, עמ' יד: "ורבינו הגדול בתחילת ההתייחסות ה' אומר דרושים קצרים במאד. . ונקראו בשם דרכים, ואח"כ נקראו אגרות והיו ארוכים יותר, ואח"כ השתלשל שיקראו תורות. . ואח"כ ארוכים מעט יותר ונקראו כתבים". ולהעיר גם כי מספר ניכר מתוך האגרות ב'אגרת הקודש' נכתבו לפני שנת תקנ"ז.

הכתבים לליוזנה והגהתם? מדוע לא חייב את החסידים להביא את ההצעות השגויות המצויות אצלם, ובכך היה פוטר עצמו מלהדפיס את התניא? אך אם נעמיד שכתובת אגרת סז קדמה להדפסת התניא, נימצא כי אכן נעשה ניסיון מסוג זה קודם הדפסת הספר, אלא שנראה כי אפקטיביות הבאת כרכי הדא"ח להגהה התגלתה כלא מוצלחת, ולכן לאחר מכן אף הודפס התניא. כך גם, לא נמצא שוב את הדרישה להביא את כתבי הדא"ח לחצר ולהגיהם היטב.

ולפי זה, דבריו של ר' אברהם מקליסק במכתבו משנת תקנ"ז-תקנ"ח: "וחס אנכי על זרע"י דאבא, ה"ה בנו המופלג הוותיק מו"ה דוב בער, לאשר כת"ר הכניס אותו בנסיון גדול, כאני' בלב ים, שצריך פרקליטין גדולים להנצל ממצודת הגאווה והגדולות. . . וכת"ר הכניס בנו בזה, והוא עדיין רך בשנים וכלי מלחמה אין לו, ואיה רחמי האב על הבן".⁷⁷ דברים אלו יכולים להיות מוסבים על אגרת סז, שהגיעה אליו על ידי משולחי 'צדקת א"י".⁷⁸

סיכום

לאור הדברים שכתבנו נראה כי 'תקנות ליאזנא' תוקנו לראשונה בשנת תקנ"ג, אך כבר קודם לכן התקיימו מוסכמות בנסיעה לחצר, שלפחות חלקן היו על פי רצונו של אדמו"ר הזקן. ביטול התקנות נעשה בשלהי שנות אותו עשור, בתקנ"ט לערך, נגרם כתוצאה ממאסרו של אדמו"ר הזקן. לפי זה יוצא שהתקנות פעלו משך זמן של כחמש-שש שנים, זמן קצר יחסית, ונראה כי לא הייתה להם השפעה על עיצוב מנגנון החצר החב"די בעתיד, למעט העובדה שהם משמשים רקע בנרטיב החב"די כדי להעיד כי היו לאדמו"ר הזקן אלפי חסידים.

⁷⁷ אגרות קודש, עמ' תצח. לתיארוכה ראו דבריו שם בהערה.

⁷⁸ תחילת ההתפלגות נגרמה על ידי שלוחים אלו, ראו: שלום דובער לוין, 'רבינו הזקן ואדמו"ר קרלין', בתוך: נחום גרינוולד (עורך), הרב, תשע"ה, עמ' תרע"תרעב. בדברים המבוארים שם יש התייחסות להרחקות כמה מהחסידים, וייתכן שיש לתלותם ב'תקנות ליאזנא'.

הגבלות על נסיעה לצדיק כבר לא נשנו שוב בחב"ד במתכונת 'תקנות ליאזנא'. יש לציין, כי את דרכי ההרחקה והסנקציות למי שהפר את ההוראות שניתנו בחצר אנו מוצאים גם בתקופת ליאדי.⁷⁹ בתקופות מאוחרות יותר מצינו תקנות נסיעה, והן התקנות שהתקין אדמו"ר האמצעי בנסיעה לליובאוויטש, אך הן שונות מהותית מסוג התקנות שהותקנו בליזונה.⁸⁰

החלוקה בין 'אנ"ש הישנים' ל'אנ"ש החדשים' המצויה בתקנות אלו אינה רווחת בספרות ובהווי החסידיים,⁸¹ ובתחילת פעילות התקנות הוגדרו מושגים אלו לראשונה. כ'אנ"ש הישנים' הוגדרו 'כל מי שהי' פעם א' בעיר לאזנא', ומ'אנ"ש החדשים' הוגדר מי שלא היה עוד אצל אדמו"ר הזקן כלל. החילוק למעשה היה רק בזמני הגעתם, אך לא בעובדה ששניהם הוגבלו להגיע לליזונה לפעם אחת בשנה בלבד. העובדה שהגדרות אלו לא השתנו במהלך פעילותן של התקנות עלולה הייתה ליצור בעייתיות בקיומן, כך למשל בתקנות תקנ"ו הותר ל'אנ"ש הישנים' לבוא פעמיים בשנה, ולא רק פעם אחת בלבד כמקודם,

⁷⁹ ראו שלום דובער לוין, מבוא לאגרות קודש אדמו"ר הזקן, עמ' 40. ר' שלום דובער לוין ציין שם (בהערה 61), כי הפעם האחרונה שמצינו איום של סנקציות בהגעה לחצר הוא "באגרת פב, שנכתבה בתחלת תקס"ג". אך נעלם ממנו מכתב אדמו"ר האמצעי ור' אהרן מסטרושילה המתוארך לקיץ תקס"ד. וכך נכתב שם (אגרות קודש, האמצעי, עמ' ב"ג): "ולזאת אנו מצטערים וחסים על נפשם, פן ח"ו יהי' מההכרח להרחיקם מלבא בשער ה' כל חד מה דמשער בליבי', ההתבוננות באחדות ה' באריכות וכו', כי בוודאי לא נעשה מלאכת ה' ברמי' ח"ו וד"ל . . . ובודאי יודע לנו מי ומי ראשי המדברים כו', וראשי הפורקים עול היגיעה והעבודה וכו', ונדע איך להתנהג עמו. אך אין עונשין אלא אם כן מזהירין באזהרה כפולה ומכופלת, שאם לא יטיבו דרכיהם כנ"ל, לא יהי' להם מקום בכאן למלאות משאלות לבבם, לא במילי דשמי' ולא במילי דעלמא כו' וד"ל". סביר להניח שאיום זה גם התממש כלפי אלו שהמרו את הוראתם.

⁸⁰ איליה לוריא, עדה ומדינה: חסידות חב"ד באימפריה הרוסית, תקפ"ח-תרמ"ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 17-19.

⁸¹ חלוקה בין 'אנ"ש הישנים' ל'אנ"ש החדשים' מופיעה גם במסורתו של הרב משה דובער ריבקין, המציינת כי היה חילוק ביניהם בהשתתפות באמירת הדא"ה (יוסף יצחק קלר, ניצוצי אור, ניו יורק תשס"ז, עמ' 275). אך בגרסאות אחרות של מסורת זו איננו מוצאים חלוקה זו, במפורש עכ"פ.

אך ל'אנ"ש החדשים' עמד האיסור בתוקפו. במקרה בו חסיד ביקר רק פעם אחת בלבד, הוא כבר לא יוגדר שוב מ'אנ"ש החדשים', ונמצא שהוא יוכל לשוב ולנסוע בשנית באותה שנה, למרות האיסור על 'אנ"ש החדשים'. כך יוצא, אשר התקנות השתנו במהלך הזמן בהתאם ליכולות ולצרכי החצר, אך ההגדרות שוב לא השתנו, ונראה כי זה היה עלול ליצור חוסר איזון.

כתב־היד המצולם כאן (בעמוד הבא) הוא מ'אוסף ליובאוויטש' הנמצא במוזיאון היהודי במוסקבה. כתה"י מכיל העתקה של 'תקנות דלאזני" מאדמו"ר הזקן זי"ע' אשר הודפסה כאגרת סז ב'אגרות קודש אדמו"ר הזקן', ניו יורק תשע"ב. בהעתקה זו שבכת"י יש כמה שגיאות, והבולטת היא ביחס לאזכורו של רבי אהרן מסטרושילה, "הנכנסים אל הרב מוהר"א הנ"ל", בעוד שהוא לא נזכר כלל קודם לכן. אך יש כאן גם לשונות שיש להן עדיפות על הנוסח המודפס, וכמו למשל "שאנשים ההמה שיש להם איזה כתבים הנ"ל" (ראו: אגרות בעל התניא, ירושלים תשי"ג, עמ' נט; אגרות קודש אדמו"ר הזקן, ניו יורק תשע"ב, עמ' רנה).

עדות אנטי חסידית על דביקות רבנו הזקן

שלום ראובני

בשנת תקנ"ח יצא לאור בוורשה 'ספר ויכוח', על ידי מחברו המגיד ישראל לבל,¹ בספר זה מתייחס לבל לביקורו אצל רבנו הזקן בליאזנא. בקונטרס אחר שפרסם מתאר לבל את תחילת מלחמתו בחסידות, זו החלה לאחר שאחיו התקרב לאחד מצדיקי החסידים, ובכדי להציל את אחיו שלח מכתב לאותו צדיק ואף נפגש עמו. ההשערה המקובלת היא כי צדיק זה היה רבנו הזקן.²

בספר ויכוח הוא מבדיל בין דמות הצדיק החסידי לבין הצדיק האמיתי – החז"ל. ובין היתר הוא מתאר את הנהגתו של רבנו הזקן בחג השבועות בליאזנא:³

¹ בקונטרס 'ספר ויכוח' מצויים ביטויים קשים נגד החסידות. סקירה לגבי הפולמוס שלו נגד החסידות ניתן לראות אצל ד. אסף, נספח ביבליוגרפי בתוך: ג. שלום, השלב האחרון, עמ' 175.

² לדיעה הרווחת המציינת כי מדובר ברבנו הזקן ראה ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 279; מ. וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ב, עמ' 260; ר. מיכאל, קרית ספר, נא (תשל"ו), עמ' 318.

³ בהתאם להשערה שרבנו הזקן הוא המוזכר בחוברת הגרמנית שהוציא לבל, ובהתחשב בדבריו שיצא נגד החסידות לאחר שאחיו עזב והביקור אצל הרבי אירע בסמיכות, סביר להניח כי ההגעה לחצר רבנו הזקן הייתה בסמיכות להדפסת ספר ויכוח, אשר יצא לאור בתקנ"ח. אזי ניתן לומר שלבל ביקר אצל רבנו לאחר שנת תקנ"ח. אמנם באותו הזמן הגבילו 'תקנות ליאזנא' את הבאים והתקנות התבטלו לחלוטין רק בתק"ס – ראה תורת מנחם, יח, עמ' 231, וראה גם י. ברדה במאמרו על תקנות ליאזנא

ומי לנו גדול מר' זירא בצדקת, דאמרו כי הא דר' זירא הוי מסר נפשי אקידוש השם, אמר: אם הם כמלאכים וכו', וצא וראה הדור הרע שאביו יקלל, אומרים שהם גדלו מר"ע, זלמן מלאזני גדול מר"ע אשר על ר' זלמן מלאזני נאמר כי דבר ה' ביזה זה שאינו משגיח על המשנה, ואני ראיתי אותו בחג השבועות מרקד בגודל קלות הנקרא פרישתקעת⁴ ורוקד עד הפרטשילה⁵ שאם לא ישמור עצמו היה נופל על הפנים, וכשראיתי דנתי הדבר בקרבי מה זאת הלא הוא משנה שלימה: אין מרקדין ביו"ט, והוא נכנס בכלל ודבר השם בזה, זה שאינו משגיח על המשנה, נמצא אין אני יכול לומר על זה שהשם שומרו והוא מופשט מגשמיות ואין חושב מחשבה שלא יהא רגלו נלכד כי הוא מורד המשנה כי הוא למדן, אף שאינו מקצת דמקצת כמו שאומרים עליו, עכ"פ הוא למדן, ובודאי הוא שומר עצמו במחשבה, וא"כ הוא מאירה תבוא עליו ומראה כל זה באצבע כי הוא צבוי גדול עבור שולחן מלכים ועבור הכבוד, ולא עוד ששמעתי מפיו כשעושה ההתלהבות הוא צועק אף אף אף⁶ בתפילה ובקריאת התורה ובזמירות ובשעה שרוקד.⁷

בקובץ זה, עמ' 9–37. עם זאת יש לשער שכיון שלא הגיע כחסיד לא הושפע מההשלכות שנידונו בהן מי שלא עמד בתקנות. ואכן בערך על ישראל לבל ב'ברייסקיה אנציקלופדיה' תוארך ביקור זה לשבועות תקנ"ו.

⁴ מ. רבינוביץ אצל ש. דובנוב (תולדות החסידות, עמ' 487) תרגם: הדיוטים ובורים.

⁵ שם. תרגם: עד תקרת הבית שתחתיה אצורים כלי הפסח.

⁶ לבל מתייחס לעניין בשלילה. בהקשר לכך מציין מ. וילנסקי לדברי אדמו"ר הריי"צ ברשימתו אבות החסידות (התמים, חוברת ב, עמ' נו) שם מביא בשם הצמח צדק כי במלשינות על רבנו הזקן אמרו שהבעש"ט היה נוהג לומר בעת תפילתו "אף אף אף" (ונרשם גם בתורת מנחם – רשימת היומן, עמ' רד). והעירני י.ב. כי נעלמו ממ. וילנסקי דברי הבית רבי (עמ' 62, הערה א) שהתייחס מפורשות לטענתו של לבל [לא הבאתי את טענתו של לבל, כיון שאינה נוגעת להנהגתו של רבנו הזקן].

⁷ על יחסו האמביוולנטי של לבל לעניין הדביקות בתפילה ראה ג. שלום, 'לעניין ר' ישראל לבל ופולמוסו נגד החסידות', ציון, כ (תשט"ז), עמ' 153 ואילך.

מעבר לנימה האנטי חסידית העולה מדבריו, ניתן לראות כי צורת התפילה בדביקות של רבנו הזקן עולה בקנה אחד כפי שמצטייר במסורות חסידיות. דביקותו של רבנו הזקן היא מן המפורסמות, והדברים מצויים אצל נכד רבנו, הצמח צדק, בדרך מצוותיך (קלח, ב⁸): "וכך היה נשמע הלשון ממור"ר נשמתו עדן בדביקותו, שהיה אומר בזה הלשון: "איך וויל זע גאר ניסט, איך וויל ניט דיינ גן עדן איך וויל ניט דיינ עולם הבא כו' איך וויל מער ניט ווי דין אליין".⁹

לאחת מן המסורות במשפחת בית רבי משפט זה זימר רבנו הזקן "בין קריאת שמע לשמונה עשרה, במקום שאין יהודי יכול להפסיק לקדושה אלא בקושי".¹⁰ לפי מסורות נוספות רבנו אמר זאת באמצע לימוד (ראה המסומן בהערה הקודמת), אך לפי לשון הצמח צדק: "וכך היה נשמע הלשון ממור"ר נ"ע בדביקותו" משמע שאמר זאת בכמה וכמה הזדמנויות.¹¹

ברבות מן המסורות החסידיות חוזר המוטיב בו רבנו מצוי במצב של התלהבות אקסטטית ושוכב בפישוט ידיים ורגליים על הרצפה בעת שאומר את

⁸ צילום כתב יד הצמח צדק מופיע במגדל עז, עמ' קעג.

⁹ בספר המאמרים תרע"ח (עמ' תלג) הובא הסיפור הנ"ל אשר קודם אמירת הדברים נפל רבנו על הקרקע ואמר את הפסוק "מי לי בשמים וגו'", וכפי שרבנו הצ"צ מביא את הדברים הנ"ל בהמשך לפסוק. ב'תורת-מנחם - התוועדויות' (תשד"מ, כרך ב, עמ' 627-628) מציין לדרך מצוותיך (בשינוי) "כך היה נשמע הלשון מרבנו הזקן בדביקותו (בעת עבודת התפילה), "מי לי בשמים ועמך לא חפצתי בארץ". באופן דומה הביא הרב מ.צ. נריה ב'ליקוטי הראי"ה' (עמ' 129) שהרב קוק היה שר את "שירתו" של בעל התניא "מי לי בשמים וגו' איני רוצה וכו'".

¹⁰ פ. שניאורסון, איש מפי איש, העבר, א, עמ' 99. הרב י. מונדשיין ליקט כמה מקורות אודות הפתגם במגדל עז, עמ' קעג. סקירה אודות הפתגם ראה הרב נ. גרינוואלד, הרב, עמ' נח ואילך.

¹¹ ב'תורת מנחם - ספר המאמרים מלוקט' (ג, עמ' מ) כותב כן בפירושו: "דפירוש הי' נשמע הוא שזה הי' לא רק בזמנים מיוחדים אלא שזה הי' דבר הרגיל" (ההדגשה במקור). - י.ב. העירני על כך. ולהוסיף כי הרב דוד צבי חן סיפר בשם הצ"צ שרבנו הזקן היה אומר זאת קודם התפילה בכל יום (מגדל עז, עמ' קעג).

הדברים הללו.¹² מצב זה בו רבנו הזקן היה מצוי ביטא התפשטות הגשמיות עד שיכול היה להזיק את עצמו, מחמת נפילות ומכות אותן היה מקבל, אי לכך כיסו את כתלי חדרו בכריות שיספגו אותן.¹³ יש לציין שבבית רבי (פ"י, הערה ב) הוא מבדיל בין תפילתו בציבור לתפילתו בבית: "וכשהי' מתפלל ביחיד הי' מתפלל בחשאי. ובציבור הי' מרעיש עולמות כו'", ומוסיף על אופן דביקותו בתפילה (בציבור?), באותו סגנון: "בעת תפלתו הי' מכה בידיו בכותל עד שהי' נוזל דם מידי וזה לא הי' מרגיש כלל. וע"כ תקנו על הכותל בגדים רכים". ולפי זה ציפוי הקיר בכריות היה בבית הכנסת ולא בחדרו.¹⁴

*

צבי הר שפר, חסיד חב"ד יליד העיירה ליובאוויטש, העלה על הכתב את זיכרונותיו מהעיירה והדפיסם בהעבר – רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה (ב (שבט תשי"ד), עמ' 86–93). תחת הכותרת "דמות האדמו"ר" תיאר את דמותו של אדמו"ר המהר"ש והנהגתו בקודש, ובפרטות תיאר את אמירת הדא"ח, כאשר במהלכה היה מגיע לדביקות: "ולפסגת התלהבותו היה בא האדמו"ר בהגיעו לבאר הכתובים בתהלים ע"ג, כ"ה-כ"ו ברוח החסידות: "מי לי בשמים" אין לי צורך בגן עדן העליון שהוא בבחי' שמים, "ועמך לא חפצתי בארץ" אין לי חפץ בגן העדן התחתון שהוא בבחי' ארץ, אלא "כלה

¹² הרב נ. טלושקין, התורה והעולם, ב, עמ' קצו, ושם מציין שאירע בחג הסוכות בשוכבו על רצפת הסוכה; הרב י. חיתריק, רשימות דברים, תשס"ט, עמ' 76; א. וויינגרטן, ניצוצי אור, עמ' 107 בשם הרב ש. לויטין, שרבנו נפל לארץ והתגלגל במשך חצי שעה.

¹³ ליקוטי סיפורי התועדות, עמ' 276, כי קירות חדרו היו מצופים כיון שמתוך דביקות היה מכה על הקירות.

¹⁴ בעניין שני סוגי עבודה אלו, תפילה בחשאי – התפעלות פנימית, ותפילה בציבור – התפעלות חיצונית. השווה, פ. שניאורסון, איש מפי איש (מחרוזת סיפורים), בתוך: העבר, א, עמ' 100, סיפור 10. ושם שאצל רבנו האמצעי היה תחילה באופן השני ועקר אצלו רבנו הזקן התלהבות חיצונית זו, ומאז הייתה עבודתו של רבנו האמצעי באופן הראשון. וראה שם, סיפור 11, שחילוק זה היה בין עבודת הרה"ק מסטרשלה ורבנו האמצעי. הרחיבה על כך ר. אליאור במאמרה: 'המחלוקת על מורשת חב"ד', בתוך: תרביץ מט (תש"ם), עמ' 166–186.

שארי ולבבי" יש לי תשוקה וכליון רק לך לבדך, צמאון וחשק להבטל ולהכלל באין סוף".

ניתן לראות בגלוי את הדמיון לתיאור אודות רבנו הזקן.¹⁵ האם דבריו של פרופ' פישל שניאורסון בהעבר בגיליון הקודם אודות רבנו הזקן התערבבו לכותב עם זיכרונותיו שלו? סביר לומר שלא. היות וצבי הר שפר נולד בתר"ל, היה לו את האפשרות לראות את אדמו"ר המהר"ש בעת אמירת דא"ח. יש להניח כי הפאתוס באמירת הדברים יחד עם דמותו הכריזמטית של האדמו"ר המהר"ש תפסו את ליבו של הנער הצעיר, ובמילותיו שלו: "עברו הרבה שנים מאז זכרי אותו, ועדיין לא נטשטשה תמונתו האצילית מנגד עיני".

למעשה, יש כמה לשונות דומים לכך מאדמו"ר המהר"ש בשנים תרל"ט-תרמ"א, שהן השנים הרלוונטיות מצד יכולתו של המספר לשמוע את אמירת הדא"ח. בתורת שמואל תרל"ט (ב, עמ' תקצז - ש"פ בהעלותך) ביאר אדמו"ר המהר"ש על הפסוק "מי לי בשמים וגו'", שארץ הוא עניין התענוג בעוד ששמים הוא עניין התענוג רוחני. וחזר על נקודה זו בש"פ קרח שנה זו (שם, עמ' רב). ובאופן אחר התבאר בתורת שמואל תרמ"א (עמ' שנב). אך ביאור העולה (בקירוב) בקנה אחד עם תיאורו של צבי הר שפר יש בתורת שמואל תר"מ (ב, עמ' תקטז - ש"פ תצא). וכן בהנחות בנו אדמו"ר הרש"ב (שם, עמ' תשיז - ש"פ עקב).

*

במאמר המוסגר, לעצם עניין הריקוד ביו"ט, התייחס רבנו בשלחן ערוך שלו, וכך כתב (שלט, ב): "אין מספקין כף על ירך ואין מטפחים כף אל כף. . . שמא יתקן כלי שיר לשורר או לקונן. . . אפילו להכות באצבע. . . אחת כנגד אחת כדרך המשוררים כגון אלו שמכין באמה על האגודל ועושין בזה תנועות עריבות. . . אסור". בהמשך מוסיף רבנו הזקן שבשמחת תורה מותר משום כבוד התורה. ומביא את מנהג ההמון ומוסיף כי אין למחות בידם

¹⁵ וכבר עמד על כך ש. ברדה, תשורה ברדה-גוברג (תשע"ט), עמ' 45.

ומוסיף בלשונו: "ויש שלימדו עליהם זכות" ומביא את דעת התוספות שכאשר בטל הטעם בטלה הגזירה,¹⁶ ולכן כיוון שאין אנו בקיאים בתיקון כלי שיר לכן מותר לרקוד ולטפח. מדבריו שם ניכר שרבונו נוטה להחמיר בזה. אולם מהנהגתו אנחנו רואים ההיפך, וכן היא הנהגת החסידים בפועל, ובספר המנהגים (עמ' 67) כתוב: "נוהגים לשורר לספוק ולרקד ביו"ט ואפילו אם חל בשבת". וכפי שכתב הרבי ביחס לעניין זה ע"פ לשון הספרי (אגרות קודש, י, עמ' שמב): "שזה מכבר התירו פרושים את הדבר בשמחה של מצווה. ומנהג ישראל תורה היא. ותא חזי מאי עמא דבר". הרבי התייחס לכך שוב בשיחת ש"פ ויקרא תשמ"ב (התוועדויות, תשמ"ב, ג, עמ' 1108): "כמה שמתפללים באריכות, מנגנים ניגון חסידי באמצע התפילה, ומכים באצבע צרידה וכו', אף על פי שהכאה באצבע צרידה בשבת היא עניין של שבות כו', הרי מדובר בהכאה באצבע צרידה כתוצאה מהתלהבות באמצע התפילה (כמנהג חסידים) ובדוגמת מחיאת כפיים מפני גודל השמחה וכיוצא בזה".

¹⁶ זו שיטת התוספות בכמה מקומות, ונסמנו במהדורת 'שלחן ערוך' החדשה.

רשימת מושל מוהילוב על הרבי המהר"ש

אלכסנדר סטניסלבוביץ' דמבובצקי

פסקת העדות הבאה להלן נכתבה על ידי אלכסנדר סטניסלבוביץ' דמבובצקי, בספרו Опыт описания Могилевской губернии, מוהילב 1882, עמ' 713–714. הפסקה תורגמה אצל ד"ר איליה לוריא, מלחמות ליובאוויץ', ירושלים תשע"ח, עמ' 35, 43, והיא מודפסת כאן באדיבותו, בתוספת ובמספר תיקונים.

הכותב, אלכסנדר סטניסלבוביץ' דמבובצקי (1840 – 1914?), שימש כמושל פלך מוהילוב בשנים 1872–1893. אודות יחסי מושל זה עם 'בית רבי', יש ללמוד מסיפורו של הרבי הריי"צ אודות מתן פטור משירות צבאי לרבי הרש"ב.¹ מתוכן הדברים עולה כי המושל, מצדו, שמר על כבוד הרבי המהר"ש ופרטיותו. כך גם יידע את הרבי המהר"ש בבקשת חבירו, מושל ויטבסק, בחפצו לגייס את הרבי הרש"ב, אך לא השתדל למנוע זאת. וזה לשון הרבי ברשימתו מכ' אייר תרצ"א:²

¹ בהערות העורכים צוין כי "תעודת הפטור של כ"ק אדנ"ע, חתומה מידי יו"ר לשכת הגיוס במחוז וויטעפסק, מ-25 ביולי 1879. . ובה צויין, שתאריך ההתייצבות הי' בשנת 1877, אלא שע"פ בדיקת הרופאים אינו מסוגל לשרת בצבא, ולכן ניתן לו פטור תמידי" (התעודה הודפסה על ידי ר' שלום דובער לוי, בספרו 'מבית הגנזים', ניו יורק תש"ע, עמ' כ). מכאן אנו למדים על תיארוך המאורע לשנת תרל"ט.

² תורת מנחם – רשימת היומן, עמ' ר"רא. השוו: שלום דובער שאנאוויץ, ביאורי הרב ניסן על התניא, ניו יורק תשנ"ו, עמ' קנ"קנא. דיוקנו של חסיד, ניו יורק תשס"ה, עמ' עא.

הצ"צ וכן מהר"ש נ"ע היו נרשמים בפלך וויטעפסק, ודרו בפלך מוהילעב. ולוויטעפסק ולגובערנאָטאָר [=מושל פלך] שלה יתרון על מוהילוב וגובערנאָטאָר שלה, כי איזה זמן היתה וויטעפסק קניאַזשעסטווא [=נסיכות]³ וכו'. ויבקש הגובערנאָטאָר של וויטעפסק – והוא ממשפחה מיוחסת, וויערעווקין שמו⁴ – את רשיון הגובערנאָטאָר של מוהילוב לתפוש את אדמו"ר נ"ע ולהכניסו בצבא. . ויענו ממוהילוב, שלא יפריעו בעדו, אבל גם לא ישתתף בדבר. וישלח הגובערנאָטאָר מוויטעפסק ז'שאַנדארמ' [=חיילים] אחדים, ופקודה בידם להביא את אדמו"ר נ"ע. . הגובערנאָטאָר ממוהילוב צריך הי' לנסוע אחרי חדש וחדשים לבקר את פלכו. ובפעם הזה הקדים נסיעתו, ויסור לליובאוויטש ויספר למהר"ש נ"ע את אשר בקשו הגובערנאָטאָר מוויטעפסק, ותשובתו...

הראשון מהצדיקים, שמואל שניאורסון, הוא אורח נכבד לדורותיו וסוחר של הגילדה הראשונה. הוא בנו של הצדיק המנוח המפורסם מנדל שניאורסון ונהנה מכבוד גדול ומהכנסה מרובה, אם כי במידה פחותה מאשר אביו, שעל קברו גם היום עולים אליו להתפלל. שמואל שניאורסון לא מתהלך תמיד בגלימה

³ נסיכות ויטבסק פעלה כנסיכות עצמאית בשנים 1101–1320. מאוחר יותר היא סופחה לדוכסות הגדולה של ליטא.

⁴ ברשימת הרבי נרשם כי "וויערעווקין שמו". מושל ויטבסק ולדימיר ניקולאייביץ' ורבין (1821 – 1896), שימש בתפקידו זה בתקופה מוקדמת יותר, בשנים 1863–1868. נראה כי יש להחליפו בפאבל יעקובלביץ' רוסטובצב (1826 – 1882), מושל ויטבסק בשנים 1869–1880, שבמהלך כהונתו התקיימה ההתרחשות המתוארת בפנים. חילוף זה יעלה יפה יותר גם את הנרשם ברשימה (תורת מנחם – רשימת היומן, עמ' רב): "ותיכף ומיד חלה. . . וכעבור איזה זמן מת".

לבנה כמו שנהג אביו.⁵ במראהו החיצוני לא נדמה למיסטיקן עמוק. הוא מחזיק כרכרה וסוסים נהדרים,⁶ יש לו מרתף עם יינות עתיקים משובחים,⁷ ובכלל, הוא חי טוב. מדי שנה הוא נוסע לחו"ל להתרפא מרוב שומניו (המצטרפים החדשים לחסידות רואים זאת בשלילה). מחזיק הון רב⁸ וסוחר בבורסות של פטרבורג, מוסקבה, פריז ואמסטרדם.⁹ יש לו בלובביץ' בית

⁵ החילוק בלבושים בין הרבי המהר"ש לבין אביו הרבי הצמח צדק נזכר גם במכתב ר' שלמה זלמן הבלין, ראו: שלמה זלמן הבלין, המשפיע, ירשלים תשמ"ב, עמ' שו. בגדי הלבן של הרבי הצמח צדק נזכרו בתורת מנחם – רשימת היומן, עמ' רמח, אשר קבלת הנשיאות הייתה כאשר לבש "א וויסע זופעצעע און א וויסען שטריימעל". מתיאורו של סטניסלב סטניסלובביץ' אוקרייץ נראה שהרבי הצמח צדק לבש את בגדי הלבן ביום חול (ראו: יהושע מונדשיין, כרם חב"ד, גיליון 2, עמ' 85). ר' שלום דובער לויין שיער כי ברשותו היה אף מקטורן שחור, ראו: שלום דובער לויין, מבית הגנזים, ניו יורק תש"ע, עמ' רעג.

⁶ ברשימת הרבי הריי"צ מי"א שבט תרע"ב (התמים, גיליון ד, תמוז תרצ"ו, עמ' פא), "מרכבה רתומה לשני סוסים דוהרים, ועל הדוכן יושב עגלון מלוכש בבגדיו המיוחדים חגור אבנט אדום וכובע עם נוצות בראשו, כחק לעגלונני הרוזנים". נזכר גם בתורת מנחם – התוועדויות, נב, עמ' 154. ראו גם צבי הר שפר, 'ליובויק, עיר מושב אדמו"רי חב"ד', העבר, ב, תשי"ד, עמ' 88 (הובא בתשורה ברדה-גוברג, ג' טבת תשע"ט, עמ' 45).

⁷ עובדה זו ניכרת בשטר מכירת חמץ שלו משנת תרל"ה. ראו: אסף חנוך פרומר, 'שטר מכירת חמץ של כ"ק אדמו"ר מהר"ש', הערות התמימים ואנ"ש, גיליון טו, חיפה תשע"ט, עמ' 24. לפירוט סוגי היינות שהיו ברשותו ראו, שם, עמ' 28–29.

⁸ סך רכושו של הרבי המהר"ש לא נידון ולא הוברר עד כה. ברשימות ר' אלתר שימחוביץ' ציין בשם הרב דוד צבי חן (תחינו, גיליון 10, אלול תשע"ט, עמ' 95), שהרבי המהר"ש דיבר עמו, ואמר "שיש אצלו חמישים אלף ר"כ, שאין מי יודע מהם" (סכום זה שווה ליותר ממיליון דולר, כיום). באם נקבל עדות זו מתוך הנחה שהיה לו בנוסף רכוש שהיה ידוע לרבים כנדל"ן וכדומה, יוצא שהיה בעל רכוש רב למאוד. הערכה נוספת, גבוהה יותר, המציינת כי "את העזבון הזה העריכו לסך של 200,000 ר"כ" ראו ישראל זאב וולפסון, 'מגילת ויטבסק', בתוך: וויטבסק, תל אביב תשי"ז, עמ' 303. ואכ"מ. חלק מרכושו של הרבי המהר"ש הגיע לו בירושה מאביו הרבי הצמח צדק, ראו יהושע מונדשיין, 'צוואתו של אדמו"ר ה'צמח צדק', כפר חב"ד, גיליון 1041 (י"א ניסן תשס"ג), עמ' 38.

⁹ עובדה זו נזכרה באגרות קודש, הריי"צ, ט, עמ' קעז. בתורת מנחם – רשימת היומן, ניו יורק תשע"ו, עמ' רפה: "בשטרות סחר מהר"ש נ"ע בימי הצ"צ. . שהניחם

משלו עם מבנים רבים, שתופסים רובע שלם.¹⁰ בביתו נמצא אוסף של ספרים יהודיים תלמודיים וקבליים שמונה יותר מאלפיים כרכים¹¹ ובית מדרש. נוסף לכך יש לו בית חומה גדולה בויטבסק.¹²

הצדיק המתגורר בקופיס, זלמן שניאורסון, הוא נכד של הצדיק מנדל שניאורסון, ובנו של לייב המנוח שהיה צדיק באותו מקום. הוא מכובד עקב ידיעותיו בתלמוד, אך במקצועו הנבואי הוא לא נהנה מפרסום רב.

אצל הצ"צ בפקדון, כי אצל הצ"צ הי' א' קאסע [=כספת] של ברזל". ראו גם תורת מנחם, טז, עמ' 61.

¹⁰ סקירה מפורטת על חצר הרבי המהר"ש ראו בסדרת מאמריו של שמואל קראוס: 'משרד הישיבה עובר דירה', בית משיח, גיליון 360, כ"ד אדר תשס"ב, עמ' 44–49, 83; 'האולם הגדול', בית משיח, גיליון 361, ב' ניסן תשס"ב, עמ' 38–43; 'תולדות החצר', בית משיח, גיליון 363, ז' אייר תשס"ב, עמ' 36–40; 'הזאל הקטן', בית משיח, גיליון 365, כ"א אייר תשס"ב, עמ' 46–51.

¹¹ כמה פרטים על ספרייתו ראו: שלום דובער לוי, תולדות חב"ד ברוסיא הצארית, ניו יורק תש"ע, עמ' קסו.

¹² אודות הבית בויטבסק ראו אגרות קודש, מהר"ש, עמ' יד. בבית זה התגורר בנו ר' זלמן אהרן (ישראל זאב וולפסון, 'מגילת ויטבסק', בתוך: וויטבסק, תל אביב תשי"ז, עמ' 304). אחר פטירתו רצה אחיו, הרבי הרש"ב, לקנותו (שלום דובער לוי, מבית הגנוזים, עמ' כו).



מושל מוהילוב (1872–1893) אלכסנדר סטניסלוביץ' דמבובצקי

ילדות בצל הרבי

מקס פיין



מקס פיין (לובביץ', ט"ו אייר תרכ"ו – ניו יורק, י' אדר תרפ"ח), כותב הרשימה שלפנינו, היה סוציאליסט יהודי אמריקאי. הוא היגר לארצות הברית בשנת תר"נ והתיישב בניו יורק, בה מונה למזכיר איחוד האיגודים המקצועיים היהודיים בארצות הברית. בשנת תרפ"ב נועד עם ברל כצנלסון, שעמד בראש משלחת לארצות הברית מטעם 'ההסתדרות הכללית של

העובדים בארץ ישראל', מאז פיין היה לציוני נלהב ופעיל בסניף 'פועלי ציון' בארה"ב.

רשימה אוטוביוגרפית זו נכתבה במקורה בידיש, והיא פורסמה בהמשכים בעיתון 'דבר' תחת הכותרת "משנים בעבר", בתרגומו של הסופר והמתרגם מנחם זלמן וולפובסקי (סוראז', כ"ט באב תרנ"ג – תל אביב, י"ב טבת תשל"ו). כאן הבאנו את החלקים הנוגעים לחצר חב"ד בלובביץ', והם נלקחו מתוך (צילומם נמצא באתר עיתונות יהודית היסטורית www.JPRESS.org.il, מיסודם של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל-אביב): 'שנות הילדות', גיליון 868, י"ד ניסן תרפ"ח, עמ' 2–3; 'פרוליטרי פעוט', גיליון 880, ל' ניסן תרפ"ח, עמ' 3–4; 'נוסע אני לאמריקה', גיליון 914, י"ג סיון תרפ"ח, עמ' 2–3.

מלבד הפרטים ההיסטוריים שיש ללמוד מרשימה זו, אפשר להצביע גם על נקודה נוספת העולה מדברי הכותב, מקס פיין, המתאר ברשימה את מעמדה החברתי של משפחתו, והוא כמו מעמיד הקבלה מרומזת בין מעמדה של משפחתו לבין מעמדה של החצר. בתחילת הדברים אנו מוצאים את המשפחה נהנית ממעמד גבוה, הדבר בא לידי ביטוי בתיאור ביתם המשפחתי, "אחד הבתים הגדולים ביותר שברחוב הרבי . . . ביתנו, שהיה רב־אור למאד וחלונותיו הרבים יצאו כלפי הרחוב, הסתיים לצד החצר בקומה שניה. ירכתי חצרנו היו רוחצים במים הכחולים, הצלולים של בריכה רחבתיים, שהצד החיצון של ביתנו השתקף בה בקיץ בדמות נאה". כך משפחתם אף מילאה מקום חשוב במילוי צרכי האורחים הבאים לבקר אצל הרבי. בתקופה זו, מעמדה של החצר עומדת בשיאה, עת נשיאותו של הרבי ה'צמח צדק' אז העיירה לובביץ' שגשגה עקב ריבוי האורחים. אך השנים עוברות, פיין התייחס מאביו ומעמדם החברתי מתחיל להתערער, אורחים רבים כבר פסקו מלקבוע אצלם את אכסנייתם ופרנסתם הולכת ומתדלדלת. תקופה זו מתקשרת עם שלהי נשיאותו של הרבי המהר"ש, עת כבר הרבה בנסיעות לחו"ל, אשר לנסיעות אלו היו השלכות כלכליות כלפי תושבי העיירה לובביץ'.¹ היחסים בין המשפחה, העיירה וחצר הרבי נחתמים בכך שהמשפחה עוזבת את לובביץ' – כל בני המשפחה ומכיריהם עזבו למקומות שונים או שנפטרו במהלך הזמן. תקופה זו מקבילה לתקופת שקיעתה של חסידות חב"ד עם פטירת הרבי המהר"ש, אשר אז נשארו החסידים ללא מנהיגות אקטיבית במשך תקופה ארוכה, עד התמנותו הרשמית של הרבי הרש"ב בשנת תרנ"ד.

בעיירה החסידית ליובאוויטש, באחד הבתים הגדולים ביותר שברחוב הרבי,² שם נולדתי; גם אבי, גם סבי ואולי גם אבי־סבי, ראו שם ראשונה באור־עולם. ביתנו, שהיה רב־אור למאד וחלונותיו הרבים יצאו כלפי הרחוב, הסתיים לצד החצר בקומה שניה. ירכתי חצרנו היו רוחצים במים הכחולים,

¹ על התלות הקהילתית בחצר במישור הכלכלי ובמישור הרוחני, ראו: תשורה, ברדה – גוברג (ג' טבת תשע"ט), עמ' 21–24. תלות זו עולה בחריפות רבה מרשימה זו, כאשר היעדרויותיו הממושכות של הרבי המהר"ש, ופטירתו בסופו של דבר הביא את מצבה הכלכלי לידי שפל קיומי.

² במקורות החב"דיים לא נמצא כינוי זה לאחד מרחובות העיירה. אולי הוא רחוב שילבה, אשר בית הרבי המהר"ש שכן סמוך לו.

הצלולים של בריכה רחבת־ידים, שהצד החיצון של ביתנו השתקף בה בקיץ בדמות נאה.

אבי היה חסיד, אבל לא היה אדוק ביותר ברבי ר' שמואל'קה, – רבה של ליובאוויטש באותם הימים, – אם כי אהבו מאד. אף־אמנם טבע הדברים חייב, שלא יתפעל יותר מרבי זה, כי חברים היו, בני־גיל. כל מה שידעתי על אודות אבי קלטתי מפי השמועה, כי רק כבן־שלוש ומשהו הייתי במות עלי אבי. וספר ספרו עליו, שחכם היה, יודע־תורה, טוב־לב ואיש־רעים.

בביתנו היתה אכסניה. רב היה מספר האכסניות מסוג זה בעיירתנו, ובעלי הפונדקים היו נצים ורבים בגלל כל אורח ואורח, שהיה בא לבקר את הרבי.

בימי הצדיק ר' מנדלי, בעל ה"צמח צדק" החליט אבי לחדול לגמרי מעסק־אכסניא זה. באחד הימים התאכסנו אצלו שני אורחים, סוחרים גדולים מאוקראינה. אבי לקח את לבם מאד בשכלו ובדקותו והסוחרים הפצירו בו שישע אתם לקבל משרה אצלם. בעת ההיא לא היה עוד אבי בקי בכתיבת רוסית ובחשבון כהלכה.

סבא דרש מאבא, כי בטרם יגש לנסיעה רבתי שכזו ישאל בעצת הרבי.

בעיני הרבי לא מצא העסק חן. לנסוע למרחקים, לזנוח משפחה, מי יודע, מה יהא שם בסופו של אברך שכזה?

הוא פנה אל אבי במלים אלו:

– שמעני נא, נח אהרן (זה שם אבי): לדידי לא כדאית לך נסיעה זו. רחמנא יהיב מזוני בכל מקום; אך מכיון שאתה לא תציית לי בכל אופן, לך, איפוא, ועשה כאשר תבין...

אף אמנם עשה אבי כאשר הבין ויסע עם הסוחרים. כשהגיעו לנהר הדנייפר, ליד לאדי, לא רחוק מן הבית, והיו צריכים לעבור במים, נבהלו סוסי־אכרים אחדים, שעמדו על הרפסודה הפרימיטיבית, החלו לקפוץ המימה. והרפסודה

על העגלות ועשרות האנשים שעליה עמדו לטבוע. אף אמנם טבעו אחדים מהם.

שני הסוחרים, שניצלו יחד עם אבי, יעצוהו לשוב הביתה. ידוע ידעו כי הרבי היה נגד נסיעת אבי ולא היו מסופקים כלל, שכל האסון הזה שקרה למעברה שנהפכה ולאנשים ולסוסים שטבעו, לא בא אלא משום שאבי נוסע למרות רצונו של הצדיק הקדוש. אולם הם לא יכלו להשפיע עליו כלל ורק פקודתו החמורה של סבא ודמעות אמי הצעירה, שבאו למקום האסון הכריחוהו לשוב הביתה.

ספור זה ועוד ספורים כגון זה שמעתי מספרים על אבי. וכך הוסיף להיות בעל-אכסניה עד יום מותו ואחרי כן החזיקה אמי בה עד מות ר' שמואל.

כמו בערפל אזכור את אבי.

זכורני שמחת-מצוה בביתנו למלאת לי שלש שנים. מנהג הוא ברוסיה הלבנה: אין מספרים שער ראשו של ילד עד מלאת לו שלש שנים, ויום טוב עושין ביום זה. וזכור אזכור יום טוב זה. פני רבים מן האורחים, לא נמחו מזכרוני. אך פני אבי אזכור ואם אאמץ את כוח זכרוני, ועמד לפני עיני בערפל איש גבוה רחב כתפיים, בעל זקן שחור ושער עבות. רואה אני את מצחו המארך, את עיניו הגדולות, השחומות. שאר קוי הפנים מטושטשים באפלולית.

ושוב אזכור: רצפת חדר-האוכל שלנו רחוצה, כל רהיטי עץ הפשוטים סולקו משם, ועל הקרקע ישבה אמי, שמרטה שערות ראשה וצרחת בקולות פולחני-לב, על ידה שתי אחיותי וילדה זרה, יתומה שנתחנכה בביתנו. הבנות כולן בגיל אחד כמעט. חרש בכו.

שמעתי מספרים, כי לויתו של אבי היתה רבת-עם למאד וכי בעיירתנו ובכל הסביבה הקרובה הורגש בין אוכלוסי-היהודים אַבְל־אמת עמוק; שהרבי בעצמו ובכבודו הלך אחרי המטה עד לבית-הקברות, דבר שקרה לעתים

רחוקות מאד. אדם כבד גוף היה הרבי, שמן באופן יוצא מן הכלל – מחלה היתה זו לו אשר ממנה מת.

אחרי מות אבי עברה הנהלת הבית לידי אמי. העסקים ירדו פלאים. בהיות אבי בחיים היו נוהגים בעלי־העגלות לעכב את מרכבותיהם עם האורחים ליד ביתנו, בטרם יסעו הלאה. עתה היו חולפים על פני ביתנו, שהיה בית־האכסניה הראשון, ורק אורחים ותיקים, ידידי אבי מלפנים, היו מוסיפים להתאכסן אצלנו, אכן מספר הידידים האלה פחת והלך.

עוד בשחר ימי ילדותי הבינותי, כי מלחמה קשה לאמי על קיום המשפחה. אך היא נאה היתה, עליזה ובדוחה. בכוחות־לא־אנוש עבדה ומעולם לא נשמעה תלונה מפיה.

אך יש, בהיותה לבדה בבית, שהיתה בוכה חרש בכי ממושך; כירא שמים השופך שיחו לפני אל ומביע תפלתו בבכי. אפשר התפללה כה תכופות לאלהיה, כי יתן לה כוח ועצמה ולא יעזבנה במלחמתה האיומה, בהתאמצותה לגדל ולפרנס את ילדיה המסכנים...

שש נפשות הכילה אז משפחתנו, אמי, שתי אחיות, הבכירה בת חמש־עשרה בערך, יפת־תואר, שענייה השחורות להטו כל כך, עד כי מדי נשאה ראשה למעלה, הואר הבית; אף גויה זקנה אתנו בבית. ישישה היתה, גל עצמות ממש. היא אשר אָמְנָה את אבינו ואת כל ילד וילד שלנו. גם ילדה יתומה נתחנכה בביתנו, בת אשה אשר שרתה אצלנו ומתה בדמי־ימיה בעת־מגפה. הבת הקטנה לא ידעה אפילו, היכן אביה נמצא, ברח הוא מאמה שבועות אחדים אחרי חתונתם. יתומה זו גודלה כאחד הילדים בביתנו. אמי דאגה לחתן אותה ונתנה לה "נדוניא" – כן היתה מצות אבי לפני מותו. גם בן יולד לאמי ירחים אחדים אחרי מות אבא. זו היתה משפחתנו כולה.

כשמלאו לי עשר שנים הורע המצב בבית למאד. ר' שמואל היה חולה תכופות והיה נוסע חוצה לארץ להתרפא. האורחים החלו למעט בבקורים והרחקות הורגשה בביתנו.

אמי לא התאוננה. אבל מעיני לא נעלם כי איזה רעיון מטריד אותה. יש שעמדה ליד התנור, או עשתה בעבודה אחרת ותוך כדי כך היתה שוקעה במחשבותיה, רצינית ועצובה. אני הבנתי כי רבים לה הענינים לחשוב על אודותם, אך לא ידעתי כי כל מחשבותיה מוסכות אלי, לעתידי, ובמוחה נרקמות תכנית על המטרה אשר אליה תביאני ועל הדרך אשר תבחר לי בחיים. אחרי כן נתברר לי, שהיא החליטה לשלחני וועליזשה, אל אחותה. שם ילמדוני מלאכת והיה אהיה ל"בן-אדם"...

עמדתי מוכן לדרך, צרור על כתפי, מגפי מושלכים מעל לתרמילי, תחתוני-מכנסי מופשלים למעלה.

כך התקינה אותי אמא לדרך, אותו דרך, אשר בו אתכשר להיות ל"בן-אדם". מטרת נסיעתי היתה וְלִיז', כרך הגון על נהר דווינה. שם ישבה אחות אמי ולה בית דפוס. שמה עמדתי לבוא, שם יעשוני בעל מלאכה.

כבן י"ג ומשהו הייתי בעת ההיא ואם אמנם עד הנה לא הרגשתי בביתנו דחקות יתרה, כבר הבנתי יפה בכל זאת, שקשים הם החיים... ובמשך יום ומחצה הגענו לולִיז'...

חורף קשה מאד היה בשנת 1883. סופות הסער הסבו נזקים עצומים. . החורף כבר קרה אל קצו וסערות הסופה טרם תחדלנה. ומצבי הלך ורע. . אך יום אחד, כשהמים הרעים עד צואר הגיעו, באתי לידי החלטתי. לפנות בוקר כשעמדתי להחליף את עבודתי, כלומר בשעה שהמדפוס השכיר בא במקומי ואני הייתי צריך לשוב ולעמוד אל התיבה לסדר אותיות, גמרתי אומר בנפשי לברוח. בעצם הרהרתי כבר פעמים רבות בדבר, אבל מדי עלות זכר אמי על לבי, היה ניטל ממני אומץ רוחי. אך זאת הפעם הבאתי את מחשבתי לידי מעשה.

ביצורי גו מעונים ובלב מלא דאגות אני הולך ומתקרב לעיירת מולדתי. יבואני אשר יבוא – הלא אל עצמי ובשרי אני בא. במלוא העולם הקר וחסר הלב, הרי ביתנו הוא נקודת האור היחידה, שאליה אני נמשך בכל הכוחות.

אולם כשהגעתי לסוף דרכי הקשה והארוכה, לא מצאתי כל בית, ואף כל נפש קרובה לא מצאתי. במשך התקופה הקצרה, שנסעתי בה מעל בתי, נחה היד הקשה של הזמן על עיירתנו ותחולל בה מהפכה שלמה.

רבם של החסידים, ר' שמואל, הלך לעולמו. מקומו לא תפס עוד אחר. אחותי הצעירה מתה בטיפוס. היתומה שלנו התחתנה ותלך לעיר אחרת. דאריה, הגויה הזקנה אשר אתנו, שכל חייה כמעט בלטה בביתנו ואשר נחשבה לבת בית, מתה אף היא. אחי הצעיר שמש שוליא של צובע הרחק מן הבית.

אמא נשארה לבדה, גלמודה נעזבה מכל ובלי פרנסה. עיירתנו ההומיה, שהתיזה גלי חיים בימיו של הרבי, עתה. דומה, פסקה נשימתנו.

מטעם זה מכרה אמא את הבית לאיש אחד, שהיה מלפנים "משרת" בביתנו ונתעשר פתאום. והיא עצמה יצאה לוויטבסק, שרבים מבני משפחתה ישבו שם.

לזהות כותב הזיכרונות ב"התמים"

אשר זך

א. ספק בזיהוי כותב הרשימה

בכתב העת "התמים" שיצא לאור בוורשה הודפסה רשימה תחת הכותרת "מוזכרונותיו של אחד התמימים". הרשימה התפרסה על פני שתי חוברות, בחוברת השנייה, שהוקדשה לי"ט כסלו תרצ"ו, עמ' 223–226; ובחוברת הרביעית, שהוקדשה לי"ב–י"ג תמוז תרצ"ו, עמ' 416–419. תחת הכותרת הנ"ל נרשם כי המאמר "נערך ונמסר לדפוס ע"י ש-ב". בתום החלק השני של הרשימה צוין במוסגר "המשך יבוא". בארבעת החוברות שבאו לאחריה לא הושלמה רשימת הזיכרונות, וסיבת אי הפרסום לא התפרשה. הרשימה מתארת את בואו של גיבור הסיפור, שהוא בבחינת 'אורח לרגע', לישיבת "תומכי-תמימים" בשלהי קיץ תרנ"ט, וחוויותיו מימי ראש השנה תר"ס במחיצת הרבי הרש"ב.¹

¹ על אף שהסיפור מסופר כביכול מנקודת מבט חיצונית, בולטת היא האפולוגטיקה של כותב הרשימה, אך יחד עם זאת – מעבר להדגשה כי המאמר נמסר ע"י "א' התמימים" – המספר מגלה בקיאות רבה, גם אם לא מדויקת בפרטים, אודות עולמה הפנימי של חב"ד, ומנסה לשכנע את הקורא החב"די במעלותיה של חסידות חב"ד בכלל ותומכי תמימים בפרט. דוגמא לדבר היא התייחסותו ללימודי חול, בכותבו "חשבתי בלבבי . . . להכניס היופי המדומה של יפת באהלי שם", היינו שיש כאן (מעבר לשימוש במאחז"ל (מגילה ט, ב) כמליצה לשונית) קבלת עמדתה של חב"ד ביחס ללימודי חול.

זהותו של כותב הזיכרונות, לא התפרשה, כמו גם של העורך "ש-ב". ר' שמואל קראוס גילה דעתו (כמ"פ²) כי לדעתו סגנון הרשימה הוא כשל הרבי הריי"צ, והניח שאכן שלו היא ונכתבה על ידו בעילום שם, בדומה לרשימות נוספות, כמו רשימת "תולדות הרשב"ץ נ"ע"³ ורשימת "תולדות . . . ר' אברהם דוב בער מבאברויסק"⁴. והוסיף לכתוב: "בהנחה שכך הם הדברים, מעניין לפענח את ההקדמה שם: "נערך ונמסר לדפוס ע"י ש-ב". האמנם ערך אחר את רשימות אדנ"ע, אם-כן מיהו? או שמא מדובר בפסבדונים שבחר אדנ"ע לעצמו?"⁵

אך נראה לי להעמיד, כי רשימה זו לא נכתבה על ידי הרבי הריי"צ, וככל הנראה גם לא נערכה מכתביו, וכדלהלן.

ב. סגנונו של הרבי הריי"צ

כתבי הרבי הריי"צ מצוטטים ונידונים בעיקר בהקשרים היסטוריים, וכמעט שנעדרת לחלוטין התייחסות לסגנונו הספרותי והלשוני, ורק זעיר פה זעיר

ניתן להקביל זאת לספרו של מנחם ברוד, נשמה עם עצמה, כפר חב"ד תשס"ד. ספר זה שנועד לשכנע את הבחורים החב"דיים במעלת החסידות והישיבה החב"דית (ראו שם, עמ' 9), ופחות לשכנע את מי שעומד מחוץ למסגרת הזו. [כך גם ספרו של אפרים גץ [=אברהם גבירץ], דרכים, ניו יורק תשע"ו]. באותו אופן גם כאן הכותב מנסה לשכנע את הקורא החב"די במעלת ישיבתו הוא, ולכן נעדרת הסברה אמיתית בנושאים שברורים דיים לקורא החב"די.

² שמואל קראוס, 'שילם', בית משיח, 241 (א' אלול תשנ"ט), עמ' 20 (הודפס אה"כ כתדפוס – ר' שילם, ניו יורק תש"ס, עמ' 10, הערה 18); הנ"ל, "איי גוואלד" אל יעשקוני זדים', בית משיח, 245 (ערב ראש השנה תש"ס), עמ' 48 הערה 6; הנ"ל, 'האולם הגדול בליובאוויטש, בתקופת כ"ק אדמו"ר מהורש"ב נ"ע', בית משיח, 361 (ב' ניסן תשס"ב), עמ' 39, הערה 65. כמו כן הנסמן בהערה 5.

³ התמים, חוברת ראשונה (תמוז תרצ"ה), עמ' 69–81.

⁴ התמים, חוברת שנייה (כסלו תרצ"ו), עמ' 214–222.

⁵ שמואל קראוס, 'הערות והארות', בית משיח, 299 (י"ט חשון תשס"א), עמ' 51.

שם צוינו אי אלו מאפיינים לשוניים והיבטים ספרותיים.⁶ במסגרת זו לא באתי לברר ולבחון אותם בעין הספרות (נושא הקובע ברכה לעצמו), כי אם לעמוד על מספר מאפיינים לשוניים בכתביו של הרבי הריי"צ, ע"מ לסייע בבירור זהות כותב הרשימה הנ"ל, ועל כן אבוא בזה בקיצור נמרץ, מבלי להאריך גם בפירוט דוגמאות, ותן לחכם ויחכם.⁷

כידוע לכל המצוי בכתבי הרבי הריי"צ, יש בהן מספר מאפיינים בולטים (יען כי אכ"מ אקצר בזה):

(א) תיאוריו משורטטים בחדות ובבהירות (ולעיתים קרובות מובלטת תכונה זו בהשתמשו ב'לשון קצרה'), מבלי להלך על הקורא סחור סחור במבנה לקוי או תוכן בלתי צח.

⁶ ראו: רחל אליאור, 'ויכוח מינסק', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ב), עמ' 181–183; ישראל ברטל, "שמעון הכופר" – פרק בהיסטוריוגרפיה אורתודוקסית, כמנהג אשכנז ופולין, בעריכת ישראל ברטל ואחרים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 243–268; עמנואל אטקס, יחיד בדורו, ירושלים תשנ"ה, עמ' 130–143; דוד אסף, נאחז בסבך, ירושלים תשס"ו, עמ' 111–119; עדה רפפורט–אלברט, חסידים ושבתאים, אנשים ונשים, ירושלים תשע"ה, פרק רביעי. ועוד. כמו כן גם בספריהם ובמאמריהם של שלום דובער לוין, יהושע מונדשיין, שמואל קראוס, ועוד מהכותבים הפנים-חב"דיים השימוש בכתבי הרבי הריי"צ הוא רק לצורך בירורים היסטוריים.

יוצאי דופן הם דברי חיים ליברמן, כי זיכרונות הרבי הריי"צ הם "בלטריסטיקה" (ראו ישורון, י (אדר תשס"ב), עמ' תשסב; המוסגר שם אינו מהנ"ל, אלא תוספתו הפרועה של הכותב). אמנם עצם הכללת כל זיכרונות הרבי הריי"צ בקטגוריה זו נראית לי חוטאת לאמת (אלא אם ליברמן התכוון לכך בשנינות והמצטטים הרחיקו לכת), ולדעתי יש לראות את מרבית כתביו כחלק ממפעל ההנצחה והתיעוד שעסק בו, והמריץ אחרים לעסוק בו (ראו ביטוי הרבי הריי"צ המשקף את מלאכתו אגרות קודש, הרבי הריי"צ (מכאן ואילך יכונה 'אגרות קודש' (סתם)), ד, עמ' קכד, "מצוה גדולה להקים להם זכרון נצחי". ועוד. סקירות קצרות (ולא ממצות) בנושא זה, ראו: שלום דובער לוין, מבוא, אגרות קודש, הרבי, ג, עמ' 9–10; זושא וולף, הוצאת ספרים קה"ת, כפר חב"ד תשע"ג, עמ' 62–64).

⁷ בבדיקה עיונית בסוגייה יש להבחין ולסווגן לסוגות שונות, השונות אחת מחברתה במסרתן, במבנה ובסגנון, והם: (א) אגרות, (ב) רשימות, (ג) יומנים, (ד) מאמרים.

(ב) הלשון בה הרבי הריי"צ נקט היא שפה פשוטה, ואין ניכר בכתביו עושר השפה העברית. כמו כן לא הרבה להשתמש במליצות לשון או גוזמאות יתירות [אך יש להבחין בשינוי בעניין זה בין כתביו המוקדמים⁸ לכתביו המאוחרים].⁹

(ג) ועיקר – אצל הרבי הריי"צ, גלויה לעין היא שפעת הפרטים. זאת בין אם רשימותיו סדורות ובנויות, ובין אם הן כתובות בצורה אסוציאטיבית. עובדה זו כרוכה גם בב' הנקודות הקודמות, מתוך שלא מרבה בגיבובי מילים לחינם הוא משפץ את הרשימות בהררי מידע על הררי מידע, בדחיסות ובצפיפות, ומתאיוריו הדקדקניים והפרטניים מצטיירת תמונה רחבת היקף.

לעומת זאת ברשימה שלפנינו, (א) בזיכרונות הללו אין כל ייחוד ביחס לשאר הזיכרונות, הדברים המתוארים בו כלליים מאוד, ועיקרו של הסיפור הוא תיאור התהליך שחוה גיבור הסיפור – בעל הזיכרונות – שהיה בבחינת אורח בימי ראש השנה תר"ס (וייתכן שהדברים לא הועלו על ידו, ואפשר גם שמדובר ברשימה פיקטיבית, כדלהלן ס"ד). בעוד מודל הרשימות של הרבי הריי"צ משווה לעצמו צורה עניינית יותר, בחסכון תיאור רגשות.¹⁰

[למען ההבלטה, רשימה זו שב"התמים" כתובה מעינו של גיבור הסיפור. טכניקה ספרותית זו מצויה גם אצל הרבי הריי"צ, כמו ברשימת תולדות ר' בער ירמיי'ס (הנ"ל, ס"א) או ברשימת 'דברי ימי חיי אדמו"ר הזקן' בדמותו

⁸ לדוגמא, ראו אגרות קודש, יג, מכתבים ד'תרכא, ד'תרכג. ועוד.

⁹ ראו, אגרות קודש, ו, עמ' מח"מט, ביקורתו משנת תרנ"ט של הרבי הריי"צ על שימוש בגוזמאות מופרכות (וראו להלן סעיף ד). וראו גם שם, ה, עמ' קטז, "אוהב אני שפה חי', בלא מליצות צבורות ולשון נופל על לשון". שם, טז, עמ' קמא, "שונא מוחלט הנני למליצות, פזמונות, אנחות, סיפורים ואמתלאות, כי בכל אלה אין בהם לא מהצורך, ולא מהתועלת". ועוד. וראו גם לקוטי שיחות, יט, עמ' 158.

¹⁰ יודגש, אין הכוונה כי אצל הרבי הריי"צ ישנה אובייקטיביות בנושאים עליהם כתב, שכן אדרבה בולטים הם התיאורים החד-צדדיים המבליטים את היתרונות של החסידות (כמו למשל, תיאור דמותו של הרב שווינציאן (לעיל, הערה 3) לא זוכה לחסד מקולמוסו של הרבי הריי"צ. והדוגמאות רבות, ואכ"מ. ראו גם הנסמן בהערה 6).

של שמעון הכופר.¹¹ ובולט ההפרש ביניהן, ברשימה זו שב"התמים" קיים ריבוי הסברים ותיאור רגשות הקוטעים את רציפותו של הסיפור, בעוד אצל הרבי הריי"צ התיאורים ענייניים יותר].

(ג) מצוי ברשימה זו הניסיון לְרַגֵּשׁ את הקורא, על ידי הפנייה אליו, "שומע אתה" (עמ' 223), "אתה שומע" (עמ' 224), "מכיר הנך" (שם), "שרואה אתה סביבתך". תפול אימה וביטול גם עליך" (שם), ועוד איזה פעמים. טכניקה זו אינה אופיינית ברשימותיו ומכתביו של הרבי הריי"צ.

יש להוסיף כי ככל הנראה הרשימה הנ"ל גם לא נערכה מתוך רשימותיו של הרבי הריי"צ, וזאת כי מעיון במכתבי הרבי הריי"צ¹² עולה כי החומרים שהעביר ל"התמים" עברו רק העתקה (מלאה או חלקית), ולא עריכה תוכנית או לשונית.¹³ [ועדות לכך, ברשימות של הרבי הריי"צ שהתפרסמו בעילום שם, כגון אלו שצוינו לעיל (בסעיף א), שבהם לא התווספה הערה מסוג "נערך ע"י...". כבנדו"ד, אלא נכתב בסתימת הלשון "כתוב הוא ע"י אחד..."; "המאמר נרשם ע"י אחד..."]. וע"פ כל זה יש להניח, כי רשימה זו לא יצאה מתחת קולמוסו של הרבי הריי"צ.

¹¹ רשימת הרבי הריי"צ, דברי ימי חיי אדמו"ר הזקן, חוברת ח (י"א חשון תשע"א), עמ' לז-מו.

¹² וראו לדוגמא: אגרות קודש, טו, עמ' רט. ועוד.

¹³ כך היה בכלל, ולא רק בשילוח חומר ל"התמים", וראו למשל במבוא, קונטרס ומעין מבית ה', עמ' 7 "רשימה מלוקטת מהיומן". היינו שהועתקו הקטעים הרלוונטיים למבוא בלבד, אך לא נערך שינוי בלשונו המקורית על ידי העורכים. [אמנם לענין היומנים שהובאו בספרי השיחות שלו ילע"ע ובחפזוני קיצרתי. אם כי ניתן לראות כי בכלל, עריכתו של הרבי – שהיה עורך ראשי בעת ההיא – את דברי הרבי הריי"צ באה לידי ביטוי בעיקר בהערות בשולי הגיליון, וכמעט שלא נגע בלשון המקור. הדבר ניכר בספר התולדות אדמו"ר מהר"ש, ובכלל בהגהותיו ועריכותיו בעניינים מהרביים שלפניו].

וראו לענין השתדלות הדיוק בלשון, ספר השיחות – תורת שלום, ניו יורק תשס"ג, עמ' III. וראו גם רשימת הרבי הריי"צ, אופן ההשתלשלות בהתייחסות חסידות חב"ד דור ראשון, דור שני, חוברת ו (י' סיון תשס"ט), עמ' ג, הערה 2.

ויש להוכיח את מסקנתנו זו ממכתבו של הרבי הריי"צ¹⁴ בו מונה את חלקי החומר אשר העביר לפרסום החוברת השנייה של "התמים". ובה אין אזכור לרשימה זו, מה שאין כן רשימת תולדות ר' בער ירמ'ס הנ"ל הנזכרת בה (שהתפרסמה גם היא בעילום השם), וכתב לגביה, "הסי' ט' עם היות אשר זהו מרשימותיי, אבל בכ"ז יהי' החותם אחד החסידים או אחד היושבים". ומכלל הן אתה שומע לאו, מכך שאין רשימה זו נזכרת כאן אפשר להסיק כי אין היא יצאה מתחת קולמוסו של הרבי הריי"צ.

ומאידך גיסא, יש להצביע על קווי הדמיון בין מאפייני רשימה זו למאפייני הרשימה הנזכרת במכתבו של הרבי הריי"צ (מיום ג' תמוז תרצ"ה): "מערכת התמים שלחה אלי לבקרת סיפור אחד אשר כתבו אחד התלמידים שי' אבל הוא משובש ביותר, ואנכי מעולם לא שמעתי סיפור הלזה גם בהדרגא הרביעית של הסיפורים. . הסיפורים שמספרים בלא בשם מי שאמרו, אשר בהם גורעים מוסיפין ודורשין, כל אחד ואחד כפי שאיפתו ומהלך רוחו. . הסיפור אשר שלחו אלי, מהמערכת התמים הוא מאותן הסיפורים שיצאו מכלל הגזמה לכלל הכזבה, אמנם בקראי שנים ושלושה פעמים עלה בדעתי פן ואולי סיפור זה מורכב הוא מג' סיפורים שהנני יודעם לאמיתתם, ומהרכבתם יחדיו יצא סיפור המגוזם הנשלח אלי".¹⁵ וישנה סבירות שהיא היא הרשימה שלפנינו (על טעויות ברשימה שלפנינו ראו סעיף ד).

ג. השוואות לשוניות עם כתיבת ר' שמואל זלמנוב

נראה כי הדמיון המצוי בין רשימה זו לסגנונו של ר' שמואל זלמנוב מעלה כי הרשימה יצאה מתחת ידו,¹⁶ אם בכתיבתה אם בעריכתה חותמו שלו טבוע

¹⁴ אגרות קודש, טו, עמ' רכא-רכב.

¹⁵ אגרות קודש, ג, עמ' ת, תי (חלקו החסר של המכתב הושלם אחר כך, בחלק טו, מכתב ה'תקנו).

¹⁶ ועפ"ז פירוש הקיצור "ש-ב" הוא ש[מואל זלמנוב]. אף שאין זו סיומת כמורגל בידיש, אך גם בדף השער של "התמים" נרשם "זלמנוב", ולא "זאלמאנאו" (או לפי ההטיות האחרות בידיש).

בה. מלבד הבדלי הלשון התוכניים הקיימים בין רשימה זו לבין כתביו של הרבי הריי"צ (כדלעיל, סעיף ב), ניכרים גם הבדלי סגנון לשוניים אשר לא מצויים ברשימותיו, יומניו ומכתביו של הרבי הריי"צ, בעוד שברישומי ר' שמואל זלמנוב מורגלים הם, ואפרוש איזה מהן (וישנן עוד דוגמאות למכביר):

(א) לאורך הרשימה ננקט התואר כלפי הרבי הרש"ב "האדמו"ר" או "אדמו"ר" סתם. השינוי בזה הוא בשניים, הרבי הריי"צ רגיל להזכיר את הרביים (א) בהקדמת "כ"ק", וכן (ב) כמעט בלתי מצוי שמקדים ה"א הידיעה ל"אדמו"ר". וברשימה זו אין מצוי כלל תיבת "כ"ק", וכן מצוי ה"א הידוע בריבוי בלתי סביר. לעומת זאת אצל ר' שמואל זלמנוב, רווח ביותר בכתביו (ראו למשל 'פתח דבר' לספר הניגונים, א) שלא לטפול תיבת "כ"ק" ל"אדמו"ר", וכן רווח תדיר הוספת ה"א הידיעה ל"אדמו"ר".

(ב) ברשימה (עמ' 223–224) השתמש בלשון "לשמע בית אולפנא הנעלה . אדמו"ר המיסד . . את בית־האולפנא". במכתבי הרבי הריי"צ מצינו את השימוש בצמד מילים זה בעיקר בשנות תרפ"תרפ"ט,¹⁷ אך בשנות תר"צ–תרצ"ט בלתי שכיח כלל. לעומת זאת ברשימתו של ר' שמואל זלמנוב מאותה תקופה "ישיבת תומכי תמימים ואופי' המיוחדת" משתמש בצמד המילים האלו, "מי שחושב אשר ישיבת תומכי תמימים היא אך ורק בית־אולפנא לתלמוד והוראה . . לא היו חסרים ישיבות ובתי אולפנא בישראל" (התמים, חוברת ראשונה (תמוז תרצ"ה), עמ' 86). ועוד פעמים נוספות נמצא צמד מילים זה במדור 'שלום אחים', "מבית האולפנא" ("התמים", שם, עמ' 84); "בית אולפנא"

[אולי יש להניח ע"ד הנ"ל, כי "י-ר", שכמה חידו"ת שלו מופיעים ב"שערי תורה" (ראו: התמים, עמ' 64–65; 402–404; 730–733; 835–837), הוא י[הודה עבער], שהיה עורך המדור האמור].

¹⁷ ראו: תרפ"ג – אגרות קודש, יד, עמ' רלו. תרפ"ד – שם, א, עמ' רצד, שטו; יד, עמ' רנט, רס. תרפ"ה – שם, א, עמ' תפד; יג, עמ' קג. תרפ"ו – שם, יא, עמ' סא. תרפ"ט – שם, יא, עמ' קב; טז, עמ' רעב, שלט.

שלא בשנים אלו ראו: תרנ"ה – שם, ת, עמ' קמח. תרס"א – שם, א, עמ' כג; שם, יג, עמ' ה. תש"ג – שם, ז, עמ' צו, שסה. תש"ו – שם, ט, עמ' פג.

(חוברת שביעית (תמוז תרצ"ז), עמ' 746). ויסוד גדול יש להניח, כי מתחת ידי ר' שמואל זלמנוב יצאו אלו (ראה בהערה¹⁸).

(ג) ברשימה זו (בעמ' 223–224) מופיע הלשון על הרבי הרש"ב, "המחולל והמיסד של המוסד תומכי תמימים . . . האדמו"ר מליובאוויטש . . . אדמו"ר המיסד ומחולל את בית-האולפנא". ברשימתו של ר' שמואל זלמנוב "ישיבת תומכי תמימים ואופי' המיוחד" משתמש בצירוף המילים האלו, "אם מחוללה ומיסדה של ישיבת תומכי תמימים יצ"ו" (התמים, חוברת ראשונה, עמ' 86). כמו כן גם בפתח דבר לחוברת הבאה, "שיטת תורת החב"ד, אשר רבינו הגדול נ"ע הי' מחוללה ומיסדה" (חוברת שנייה (כסלו תרצ"ו), עמ' 98). בכלל השימוש בתיבה "מחולל" מצויה אצל ר' שמואל זלמנוב, בעוד אצל הרבי הריי"צ (במשמעות כזו) כמעט לא מופיעה, ובטח שצירוף תיבות זה לא נמצא כלל.

(ד) אחד הטיעונים המתייחסים למצב עולם הישיבות בתקופה ההיא שהצריכה את הקמת 'תומכי תמימים' הם דברי הכותב ברשימה (עמ' 223), "תורה והשכלה ביחד . . . טעות מר הלזה שרר בתקפו לדאבוננו אצל הרבה גדולים מחרדי עמנו בעת ההיא". בקטע זה בו מתאר את הרקע להקמת ישיבת "תומכי-תמימים", כי לימודי חול פשו בעת ההיא, תוך הדגשה מיוחדת על מצב החרדים. ניכר מבין השיטין, כי אליבא דהכותב, זוהי הסיבה העיקרית להקמת הישיבה, ולכן מיד לאחר מכן מבהיר את האלטרנטיביות שבישיבה החדשה, ורק אחרי כן עוסק עד סוף הרשימה (שהגיעה לידינו) בדמותו של הרבי ובנעשה בחצר בראש השנה. תיאור זה משמש את ר' שמואל זלמנוב – כטיעון של ממש על הצורך המידי בהקמת הישיבה – ברשימתו "ישיבת תומכי תמימים ואופי' המיוחד" (ניתן להבחין גם במעט דמיון הלשוני, "הרוחות

¹⁸ אף ששמו של ר' שמואל זלמנוב לא התפרש על מדור זה, אך מובן כי בהיותו "עורך כללי" הוא בעל הדברים. ובפרט בהתאם לחלוקת עריכת הקובץ, אשר ר' יחזקאל פייגין ערך את מדור 'שערי חסידות', ר' יהודה הבר ערך את מדור 'שערי תורה', הרבי ערך את אגרות הגניזה החרסונית, מכתבי הרבי הריי"צ ורשימותיו (כפי שניתן להיווכח מאגרות קודש, טו (עיי"ש). ועוד).

החדשות הזרות לרוח התורה ומורשת אבות שהתחילו לנשב בין שדרות עמנו, המביאות לידי כשלון רוח, לדאבון גם בין חוגי החרדים" (התמים, חוברת ראשונה, עמ' 86–87, עיי"ש באריכות העניין, ושב והודפס בבטאון חב"ד, טו (י"ח אלול תשי"ז), עמ' מב). אצל הרבי הריי"צ מצוי הטעם להקמת הישיבה כתריס נגד ההשכלה בתחומי ההתיישבות החב"דית, ללא כל התייחסות לחרדים ולישיבות הליטאיות (ראו: אגרות קודש, א, מכתבים ב, קמ; ב, מכתב שצו. ועוד). [אמנם יש שמתאר עילוי על פני הישיבות האחרות (אגרות קודש, ח, מכתב ב'תשצח), אך בעניין אחר]. ככל הנראה מיתוס זה – שבישיבות ליטאיות הייתה רווחת יותר קריאת ספרות ולימודי חול¹⁹ – התפתח מאוחר יותר. אך גם אם כך היה, כנראה יש לתלות זאת במשמעת הקפדנית שהייתה בישיבת תו"ת.

(ה) ברשימה (עמ' 224) יש לשון נוספת הראויה לתשומת לב, והיא, "מכיר הנך כעת רציניות והתעמקות יתירה. . . בהרציניות הנסוכה על פניהם". הלשון המורגל אצל הרבי הריי"צ הוא "ברצינות" (היינו חסר אות יו"ד), ובלשון הנ"ל כמעט ואין שכיח כלל.²⁰ מה שאין כן בלשונו של ר' שמואל זלמנוב נקט דווקא בתוספת יו"ד, ולא מצאתי באופן החסר (ראו: "וכל מי שחתם עליו התבונן ברציניות אחריות את אשר הוא עושה" (ימי בראשית, עמ' 346²¹); "האט דער רבי שליט"א געזאגט ברציניות גדולה כדרכו בקודש" (קובץ

¹⁹ על קריאת ספרות חול בישיבות ליטאיות ראו עמנואל אטקס, מבוא: ישיבות ליטא בראי ספרות הזכרונות, ישיבות ליטא – פרקי זכרונות, ירושלים תשס"ד, עמ' 31–44. אך נעדרת שם השוואה לישיבות חסידיות, או אף ביחס למסגרות הקהילתיות המסורתיות.

²⁰ ראו כמספר דוגמאות (שמצאתי ע"פ חיפוש ממוחשב): אגרות קודש, א, עמ' ריח, תרכה; ב, עמ' שנ; ג, עמ' תצה; ו, עמ' רד; ז, עמ' כו; ח, עמ' רי; ט, עמ' רכג; י, עמ' סו, קמד, שנא; יב, עמ' ריא; יג, עמ' שעה; יד, עמ' תכג; ספר השיחות תש"ג עמ' 185, וכמו כן בכמה מרשימותיו.

²¹ ראו שמואל קראוס, 'ימי בראשית', קובץ הערות התמימים ואנ"ש, מאריסטאון, גיליון תש (חג השבועות ש"פ נשא), עמ' 34. ונראית (מכמה סיבות, ואכ"מ) רמיתו לומר שזהו מכתבו של ר' שמואל זלמנוב.

ליובאוויטש, עמ' 455. מצוי כאן גם הניסיון להעמיק את הרצינות בהוסיפו "גדולה"; "כ"ק אדמו"ר שליט"א. . מדגיש בכל פעם לנגנו במתינות גדולה וברציניות עמוקה" (ספר הניגונים, א, עמ' מד); "הניגון מביע רציניות של התעמקות המחשבה" (שם, ב, עמ' טז); "בניגון הזה מתבלט הרציניות של עמקות המחשבה" (שם, עמ' יח); "הניגון הזה מושר בפי החסידים ביראת הכבוד, במתינות וברציניות עמוקה" (ספר הק"ן, עמ' 74)).

(ו) ברשימה תוארו התכנים המבוארים בספרי חסידות חב"ד, וזה לשון הרשימה (עמ' 224), "חסידות חב"ד היא, טרם כל, לימוד עיוני עמוק המבאר בסברות שכליים עמוקים עניין אחדותו ית', מעלת התורה והמצות, ושרש מעלת נשמות ישראל ועוד ועוד". ברשימתו 'ישיבת תומכי תמימים ואופי' המיוחדת 'הנ"ל עושה ר' שמואל זלמנוב פירוט עניינים המבוארים בחסידות, "תורת החב"ד. . נותנת להם הקפה מיוחדת על אחדות הבורא ית', על כללות הבריאה והנהגת העולם, על נתינת התורה וכונתה הפנימית, ועל עם ישראל ותעודתו בחיים. . ומבארת בבאורים, והסברים שכלים עמוקים" (התמים, שם, עמ' 87). וניכרת כאן הקבלה וזה של תוכן הדברים (וגם דמיון לשוני) בבחירת וחלוקת העניינים המבוארים בחסידות: (א) אחדות ה', (ב) מעלת התורה, (ג) עם ישראל.

(ז) מטבע לשון נוסף שנמצא ברשימה (עמ' 224), "האורחים החסידים שבאו על ר"ה להסתופף בצל קדושת אדמו"ר". ביטוי זה מצוי ברשימות שיצאו מתחת ידו (ראו הערה 18), "להסתופף בצל קדושת כ"ק אדמו"ר" (התמים, חוברת ראשונה, עמ' 94); "להסתופף בצל קדושת אדמו"ר שליט"א" (חוברת שנייה, עמ' 229); "להסתופף בצלה של הישיבה" (חוברת שביעית, עמ' 746); "להסתופף בצלא דמהימנותא בהיכל כ"ק אדמו"ר שליט"א" (קובץ ליובאוויטש, עמ' 2); "להסתופף בצל כ"ק אדמו"ר שליט"א" (שם, עמ' 453). ועוד. מה שאין כן אצל הרבי הריי"צ לא מצאתי כלל (על פי חיפוש ממוחשב) צירופי תיבות אלו (גם בשינוי הלשון).

(ח) צירוף תיבות המופיע ברשימה (עמ' 418), "ושמחים ועליזים אשר . . . יודעים כבר את המאמר בע"פ בסדר נכון". צמד מילים זה (ולעיתים ביחיד ובהיפוך תיבות) מופיע כמה וכמה פעמים אצל ר' שמואל זלמנוב.²² בעוד אצל הרבי הרי"צ לא רגיל הוא.

[יש לציין, כי לר' שמואל זלמנוב אין רציפות והתפתחות ספרותית גלויה (בדומה לרבי הרי"צ) ופרסומיו מועטים,²³ ולפיכך הקשה עלי הדבר ביכולת לדלות אבחנות לשוניות, ועל כן ראוי גם להעמיד את הדקדוקים הלשוניים שהנחנו בעטו בחזקת בלתי מבוררים דיים, ופשוט שלא מחויב (בחלק מהדוגמאות) שמעט אחד נכתבו, והמעין יבחר].

ד. הדיוק ברשימה ומהימנותה כמקור היסטורי

מתוך הנחה זו – כי ר' שמואל זלמנוב הוא כותב הרשימה – עולה כי תוקפה של הרשימה הוא לכל היותר ככלי שני, שכן הוא עצמו לא היה עד ראייה למעשה, ואין להתייחס אליה כעדות אישית.²⁴ מה גם, ייתכן שרשימה זו הינה פיקטיבית לחלוטין, ודמות הגיבור אינה אלא מעשי ידי היוצר, אף שייתכן ונכתבו בהשראת זיכרונות או חוויות אמיתיות של תלמידי תומכי תמימים שהכותב התוודע להם, אך הם סורסו לכדי המצאת סיפור חדש.

מנקודת מוצא זו יש להצביע על כמה פרטים ברשימה זו שאינם עולים בקנה אחד עם הידוע ממקורות אחרים, וכגון:

²² ראו: ספר הניגונים, א"ב, כפר חב"ד תשמ"ה, עמ' יט"כ (ומשם הועתק למקומות נוספים); ניגון קמב; ניגון קעא; ניגון קפה; ניגון קפה; ניגון קצא; ניגון רז. ²³ תחת ידי עמדו ספרו ספר הניגונים. כתבי־עת ש(חלקם) נערכו על ידם: התמים, קובץ ליובאוויטש (הציונים למהדורת קה"ת תשע"ד), בטאון חב"ד. ועוד כפי שיסומנו במקומם.

²⁴ שימוש ברשימה זו, ראו אצל איליה לוריא, מלחמות ליובאוויץ', חסידות חב"ד ברוסיה הצארית, ירושלים תשע"ח, עמ' 72, עמ' 210 הערה 210.

א) ברשימת הזיכרונות נרשם, (התמים, חוברת שנייה, עמ' 223): "פעם אחת נכנסתי לאולם הגדול של הישיבה. לפני הנני רואה חדר גדול ורחב ידים, כארבעים אמה על ארבעים אמה". אך מידות הזאל הגדול היו קטנות יותר, כפי שהראה ר' שמואל קראוס, אלא שניסה ליישב זאת על פי דרכו.²⁵

ב) ברשימת הזיכרונות נרשמה (התמים, חוברת שנייה, עמ' 225) ההפרזה הבאה:²⁶ "נתקבצו ונתאספו כל האורחים הבאים עם מאות תלמידי הישיבה, מוריהם ומדריכיהם".

לעומת זאת מצינו כי מספר התלמידים בשלהי תרנ"ט עמד על כ-40 תלמידים.²⁷ ואף אם נפריז כפי ההערכה המובאת בחיבור "דברי ימי התמימים" נימצא חסרים הרבה, וכך נכתב שם, "ויהי מספר התלמידים בקיץ ההוא ששים ושבע; שבעה ושלישים למדו בעיר זעמבין תחת פקודת הרש"ג הי"ו, ושלישים היו בליובאוויטש והמנצח עליהם הרחצ"ה ז"ל".²⁸

[גם יש להעיר, כי בעת ההיא היו רק שני המשפיעים הנזכרים, ורק אחר כך, בהמשך השנה, התקבלו להוראת נגלה ר' שלמה סדובסקי, ועוד רבנים ומשפיעים].²⁹

ג) גם הובא ברשימה תיאור נרחב לתקיעותיו של הרבי הרש"ב בשני הימים, וזה לשון הרשימה (התמים, חוברת רביעית, עמ' 416, 418):

²⁵ שמואל קראוס, 'האולם הגדול בליובאוויטש, בתקופת כ"ק אדמו"ר מהורש"ב נ"ע', בית משיח, 361 (ב' ניסן תשס"ב), עמ' 39, הערות 66, 69.

²⁶ ראו לעיל הערה 9.

²⁷ אגרות קודש, ו, עמ' מח. ושם כתב הרבי הריי"צ, "תרנ"ט . . . בישיבת תומכי תמימים בליובאוויטש ובעיר זעמבין – פלך מינסק – היו אז לערך ארבעים בחורים".

²⁸ משה רוזנבלום, 'דברי ימי התמימים', כרם חב"ד, 3 (אלול תשמ"ז), עמ' 22. שלום דובער לויין התייחס לנתונים המובאים שם כנתונים מדויקים (תולדות חב"ד ברוסיא הצארית, עמ' רל), אך נראה שקיימת בחיבור זה מגמת הפרזה.

²⁹ שלום דובער לויין, תולדות חב"ד ברוסיא הצארית, ניו יורק תש"ע, פרק קח.

"סדר התקיעות ששמעתי מפי האדמו"ר . . . אחר אמירת ההפטרה הכין עצמו אדמו"ר להתקיעות, פניו וראשו הק' מעוטפים בטליתו וקול דממה דקה וחרישית נשמע בתנועת ניגון חבד"י הידוע בדבקות עצומה ובתוך כך מתפרץ מתוך פנימיות לבבו הק' הקריאה "למנצח" בהתלהבות עזה ובכי' נוראה, באופן מבהיל כזה שגם לב האבן המס נמס, וכל הקהל געה בבכי' מתוך תשובה וחרטה פנימית. כן כל פסוק ופסוק מהפסוקים שאומרים לפני התקיעות קורא האדמו"ר בקול מר צורח, באנחות עמוקות ובכיות עצומות עד שכל לב השומע נשבר לרסיסים מאימה ופחד. אחר סדר התקיעות כשהסיר האדמו"ר הטלית מעל פניו וישב על מקומו לנוח מעט והביט והסתכל בפני קהל העם המתפללים . . . היו פניו הק' להבים ומאירים כספירים כמראה מלאך ד' צבאות . . . למחרת ביום ב' ר"ה . . . כשהגיע זמן . . . נכנסו כולם להאולם הגדול לשמוע . . . סדר התקיעות מהאדמו"ר".

ואילו מהמסופר על ידי הרבי הרי"צ עולה כי לא כך היה, וכי הרבי הרש"ב לא היה בעל תוקע בשנה ההיא, ואלו דבריו, "הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק האט אנגעהויבן אליין צו בלאזן שופר נאך דעם יאר תר"ס. אין די יארן תרנ"ה, נ"ט און ס' בין איך געווען בעל תוקע".³⁰

(ד) עוד סופר בה (התמים שם, עמ' 417–418), "כשהגיע מועד זמן תפלת ערבית בא האדמו"ר להאולם. תיכף הושלך הס וכרגע כמימרא הפסיקו הניגונים. התפללו תפלת ערבית ואח"כ ישב לו האדמו"ר על מקומו שהכינו לפניו על יד השלחן הקטן העומד בתוך מרכז השלחנות באמצע האולם . . . המאמר שהיה שעה ארוכה . . . אחר שגמר האדמו"ר המאמר והלך לביתו".

³⁰ ספר השיחות תש"ה, עמ' 10.

אמנם, ע"ז יש להעיר מהמסופר בסעודה בערב של יום (שם, עמ' 11), כי הרבי הרש"ב סידר את השופרות וכו' בר"ה תר"ס, אלא שאולי אפשר ליישב ע"פ המסופר בלויבאוויטש וחייליה, כפר חב"ד תשמ"ג, עמ' 28, עיי"ש.

ר' יהושע מונדשיין כבר עמד על כך, "האמור כאן, כי ביום הראשון אמר הרבי את המאמר אחר תפילת ערבית – שגגה הוא".³¹ וזאת, על יסוד הידוע ממקורות אחרים סדר הנהגת הרבי הרש"ב בזה.³²

(ה) ברשימה הנ"ל מובא גם תיאור שלם אודות החזור, וזה לשון הרשימה (התמים שם, עמ' 417–418):

"בעת אמירת המאמר העיר דבר אחד את תשומת לבי. בקרן זוית מהאולם מעט רחוק ממרכז השולחנות עמד כל העת אברך אחד, אשר לפי מראהו ומלבושיו הכרתי תיכף כי הוא אחד מהתלמידים הכי גדולים מהשיבה, אבל הוא לא דחק ולא לחץ כשאר חבריו לעמוד קרוב לשולחן האדמו"ר רק עמד מן הצד, פניו אל הכותל, עיניו עצומות ומצחו קמוט בחזקה ומתנענע אנה ואנה. לא התאפקתי ושאלתי את החסיד שעמד אצלי. מי הוא זה? החסיד ענה לי, כי הוא "החזור" אשר ד' חננו בכשרון מצוין של תפיסה מהירה וכאשר שומע המאמר מפי האדמו"ר ביכולתו תיכף לחזור אותו באות, ובכדי שלא יבלבלו אותו בשמיעת המאמר הוא עומד תמיד מן הצד וכל עשתנות מחשבתו רכוזים ומיוחדים לקליטת המאמר של האדמו"ר".

על זה יש להעיר בשניים:

(א) בעת ההיא ה'חזור' היה ר' אברהם דוד פוזנר, כפי שנרשם ע"י הרבי הריי"צ.³³ וכאן ניכר בבירור שכותב הרשימה מזוהה סגנון הנהגתו של ה'חזור' עם אופן הנהגתו של ר' שילם קוראטין בעת אמירת הדא"ח.³⁴

³¹ יהושע מונדשיין, אוצר מנהגי חב"ד, אלול-תשרי, ירושלים תשנ"ה, עמ' קנא.

³² ראו: יהודה חזקוני, רשימות דברים, תשס"ט, עמ' 357; משה דובער ריבקיין, אשכנז דרבי, ברוקלין תשי"ג, עמ' 3. ועוד.

³³ ספר השיחות תרפ"א, עמ' 17. וראו גם מפתח המאמרים בספר המאמרים תר"ס-תרס"ב.

³⁴ מקורות לדבר ראו: ישראל גוטין, כור עוני, תל אביב 1979, עמ' 163; נחום שמריהו שוונקין, זכרונותי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 49. כך ציין שמואל קראוס, 'שילם', בית משיח, גיליון 241 (א' אלול תשנ"ט), עמ' 20, "בהשוואה עם המסופר במקורות נוספים

(ב) בנוסף לכך, ר' אברהם דוד פוזנר בתקופה הנידונה היה צעיר (יחסית לשאר התלמידים), כמובן מדברי הרבי הרי"צ עליו כי בשנת תרס"א רא"ד היה "פון די גאר יונגע תלמידים".³⁵ יש לצרף לזה את העובדה שהיה בן גילו (או אף צעיר במקצת) מהרב יוסף אליהו הנקין, עמו למד יחדיו בקלימוביץ' אצל אביו ר' צבי הירש פוזנר.³⁶ (והלה נולד בשנת תרמ"א). ואם כן בראש השנה תר"ס היה הלה בגיל 18 לערך, וביחס לתלמידים אחרים בתקופה הנידונה אכן מדובר בגיל צעיר.

המורם מכל האמור, דומה בעיניי כי לא סביר שטעויות הנ"ל (ועוד) מסוג זה ייתכנו אצל מי שנכח בהתרחשויות המתוארות, ובהכרח הן מעידות כי כותב הרשימה לא נכח בהן, וכתיבתו הינה לכל היותר כ'כלי שני' (או אף פחות מזה), ומתאים להשקפתנו דלעיל, כי רשימה זו נכתבה על ידי ר' שמואל זלמנוב.

אנו יודעים שהמדובר בר' שילם" (ובתדפיס – ר' שילם, עמ' 11). אך זה אינו מתאים עם העובדה שהעלה הוא עצמו, כי הלה החל את לימודיו בישיבת "תומכי־תמימים" רק משנת תרס"א, ובלובביץ' גופא החל את לימודיו משנת תרס"ג (בית משיח, שם, עמ' 19; ובתדפיס, עמ' 8).

³⁵ ספר השיחות תש"ב, עמ' 139.

³⁶ איתם הנקין, "מרא דאתרא של אמריקה", ישורון, כ (תשס"ח), עמ' קכז.

רישומים קצרים על ר' נחום יצחק פינסון

החסיד ר' נחום יצחק פינסון, מתלמידי 'תומכי תמימים' ליובאוויטש, נולד בשנת תרמ"ה בפאהאר (כיום לופיאנה, מחוז צ'רניגוב). אחר נישואיו התגורר בסטארוֹדוב ודר בה עד תרצ"ד, אז עבר לחרקוב. בט"ז אדר תרצ"ט, בהיותו בחרקוב, ר' נחום יצחק נעצר על ידי המשטרה החשאית. יחד עמו נאסרו הרב אברהם ברוך פבנור, ר' צמח גורביץ', ר' מאיר גורקוב ור' שמואל כצמן.¹

להלן יוצגו רישומים אודותיו שנכתבו בידי בנו ר' יהושע (תרע"ב – ח' תמוז תשס"א), ששימש כגבאי בית הכנסת 770 במשך שנים רבות. הרישומים הללו נרשמו על גבי סידורו 'תורה אור' (שאנגחאי תש"ו). הרישומים נכתבו בעתים שונות, כפי שניכר משינוי הכתב. הפרטים המובאים כאן שונים מכמה מהמקורות שפירטו תולדותיו, ונעמוד על השינויים:

(א) בשני קטעים ברישומים שלפנינו יש חילוק בשם אביו של ר' נחום יצחק, ברישום הנראה למוקדם נרשם כי שמו תנחום (כך עולה גם מכמה מהמקורות הביוגרפיים שסומנו בהערה 1), וברישום הנראה למאוחר יותר רשם כי שמו היה יוסף. ואולי שם זה מתייחס לשם סבו של ר' נחום יצחק (אודות

¹ אודות ר' נחום יצחק פינסון, מאסרו וגלותו ראו: מאיר גורקוב, ספר הזכרונות דברי הימים, ניו יורק תשל"ו, עמ' צא-צז; רפאל נחמן כהן, ליובאוויטש וחייליה, ניו יורק תשמ"ג, עמ' 394; נפתלי צבי גוטליב, יהדות הדממה, ירושלים תשמ"ד, א, עמ' 232-225; רשימות דברים, ניו יורק תשמ"ה, ב, עמ' שעז-שעט (במהדורת שנייה: ניו יורק תשס"ט, עמ' 300); Memento from the wedding of Schneur Zalman and Rivka, Marozow, ב' טבת תש"פ (בפנים סומן לקונטרס זה בקיצור 'תשורה').

הסב ראוי: ספר הזכרונות דברי הימים, עמ' צב-צג; תשורה, עמ' 23–24. מהמקור השני משמע שהיה יתום מילדות, משא"כ לפי המקור השני ממנו משמע שחיו לפחות עד שנת תר"ס).

(ב) כאן צוין כי ר' קודם לימודי ר' נחום יצחק ב'תומכי תמימים' הוא "למד בעיר באברויסק". אך בדבריו בעת שנחקר במאסרו ר' נחום יצחק מסר כי בטרם הגיעו ללמוד בישיבת 'תומכי-תמימים' ליובאוויטש למד בישיבת פוצ'פ, אך לא פירט את השנים שלמד בה (תשורה, עמ' 11, 17). לפי זה ייתכן שר' נחום יצחק למד בישיבת פוצ'פ עד שנת תר"ס (כי מדבריו בחקירתו (תשורה, עמ' 24) משמע משמע כי בשנת תר"ס שהה בהורודישק', ואולי למד שם באופן עצמאי), שאז עבר ללמוד בבבורויסק (בבורויסק היו ישיבות רבות, אך לא נרשם כאן במפורש שלימודיו היו במסגרת פורמלית, וייתכן שלמד בה באופן עצמאי).

(ג) לתקופת לימודיו בליובאוויטש מצינו שינויים מכותב לכותב: (1) ר' מאיר גורקוב (ספר הזכרונות דברי הימים, עמ' צב) כתב עליו, "כאשר הגיע לבן שבע עשרה שנה נסע לליובאוויץ, ולמד בהמוסד תו"ת כארבע שנים וחזר לביתו לאבי זקנו". לפי חישוב משנת לידתו (תרמ"ה) יוצא שלמד בין השנים תרס"ב-תרס"ו לערך. (2) ב'ליובאוויטש וחייליה' (עמ' 394) צוין כי למד בשנים תרס"ז-תר"ע. (3) ר' נפתלי צבי גוטליב רשם כי למד בשנים תרס"ד-תרס"ה (יהדות הדממה, א, עמ' 225). (4) ר' יהודה חיטריק (רשימות דברים, עמ' 300) ציין את השנים תרס"ט-תר"ע. (5) לצרכי חקירת ר' נחום יצחק במאסרו נגבתה עדות מאחד ממכיריו שהעיד כי למדו יחד ב'תומכי תמימים' בשנים 1909–1902 (תשורה, עמ' 28). (6) ברישומים שלפנינו נרשם בידי בנו ר' יהושע כי אביו למד בשנים תרס"ב-תרס"ז. ובכן, מתוך כלל העדויות נראה שיש להסתמך על שלוש העדויות של אלו שלמדו עמו או קרובי משפחתו, ולכן נראה לקבוע כי החל את לימודיו בשנת תרס"ב. לתקופת סיום לימודיו, ייתכן שר' מאיר גורקוב ציין כי למד ארבע שנים בשל היכרותם בתקופת לימודיהם המשותפת, ולכן הוא קשר את זה לארבע שנים שהיא תקופת לימודיהם המשותפת. את שנת תר"ע יש לסייג מתקופת לימודיו בישיבה כי

ר' נחום יצחק מופיע ברשימת בוגרי הישיבה מ"ד טבת תר"ע (מבית הגנזים, עמא עא), וראו גם להלן סעיף ו, כי בנו תנחום נולד בתר"ע. ולכן ייתכן שלמד בתומכי-תמימים עד תרס"ט, לכל המאוחר.

(ד) ברישומים שלפנינו נרשם תאריך פטירתו של ר' נחום יצחק כ"ב חשוון תש"ב, כך גם נרשם בכתובת הזיכרון על מצבות שניים מבניו, ר' יהושע ור' יחזקאל. [אמנם בכתובת המצויה בבית הכנסת 'בית נחום יצחק' בכפר חב"ד נרשם: "בית נחום יצחק, ע"ש הרה"ח הת' ר' נחום יצחק ב"ר תנחום ע"ה פינסון, נפ' כ"ב מ"ח הת"ש במקלטו מחנה עבודת פרח בונדוג אצל סאליקאמסק פלך צעלאבינסק סיביריא" (ומכאן הועתק ל'ספר הזכרונות דברי הימים', עמ' קלד, הערה 6). אך תאריך זה מוטעה, כי בתקופה זו עוד היה במאסרו בחרקוב, בטרם נשלח לארץ גזירה (תשורה, עמ' 4)]. יש לציין כי בין המסמכים בתיק החקירה יש מכתב מר' יהושע (מתקופת מגוריו בניו יורק), ממנו עולה כי לא ידע את תאריך פטירת אביו (ראו תשורה, עמ' 39). ברשימת זיכרונות ר' יהושע פינסון סופר כי פטירתו נודעה להם זמן קצר לאחר מכן (יהדות הדממה, א, עמ' 232). עובדה זו יכולה להתאשר בכך שנכדו הראשון של ר' נחום יצחק הקרוי על שמו נולד בתש"ד, ואם כן פטירתו נודעה לבני משפחתו עד אז.

(ה) ב'ליובאוויטש וחייליה' (עמ' 394) נרשם עליו: "נאסר והוגלה לאוּרְל – סיביר", אך יש להעיר על זה, כי העיר אורל ממוקמת בקזחסטן, והיא איננה מצויה כלל בשטחה ההיסטורי של סיביר, וגם בלעדי זה ציון מקום גלותו זה מוטעה. בכתובת על גבי בית הכנסת 'בית נחום יצחק' שצוטטה לעיל נרשם שר' נחום יצחק נפטר ב"מחנה עבודת פרח בונדוג, אצל סאליקאמסק, פלך צעלאבינסק סיביריא" (ומשם הועתק ל'ספר הזכרונות דברי הימים', עמ' קלד, הערה 6. כך גם ב'יהדות הדממה', א, עמ' 231). ברישומים שלפנינו נרשם מקום הגלות והפטירה בעיר ווֹלְדִיִּיק. במסמכי החקירה נרשם כי שלח לגלות במחנה אוסולאג הסמוך לסאליקאמסק, מחוז פֶּרֶם (תשורה, עמ' 38–39). בעת שהות ר' נחום יצחק במחנה עבודה זה היה מצבם של האסירים חמור מבחינה בריאותית, ובמהלך השנים 1941–1942 מתו בו בממוצע כשמונה מאות אסירים

לחודש. ייתכן כי כמותם המרובה של החולים הביאה להעברתם ממקום למקום, בכדי שלא לעצור את העבודות השוטפות במחנה, ואולי זו הסיבה לשינויי הגרסאות בניהול זה.

(ו) לא נשמרו פרטים רבים אודות תנחום פינסון, בנו של ר' נחום יצחק. מ'ספר הזכרונות דברי הימים' (עמ' צד) עולה, כי הוא נולד בשנת תר"ע (עובדת בכורתו מופיעה גם בתשורה, עמ' 9). תלמיד תו"ת בקרמנצ'וג ובפולוצק (ספר הזכרונות דברי הימים, שם; זיכרונות ר' שרגא מלך קפלן, כפר חב"ד, גיליון 599 (ט' טבת תשנ"ד), עמ' 34). במצבת אחיו ר' יחזקאל נרשם עליו: "שלא חזר ממערכי מלחה"ע השניה". בזיכרונות ר' שרגא מלך קפלן (שם) נרשם כי פטירתו הייתה בחרקוב. ברישומים שלפנינו מתחדש תאריך קביעות יום היארצייט.

אבינו זקונינו יאשע (יוסף) נקרא מאדעיעוווקער גר בעיר פאהאר.

בנו אבי מורי ז"ל נולד תרמ"ה (1885) בעיר פאהאר, למד בליובאוויטש תרס"ב-תרס"ז. קודם לזה למד בעיר באברויסק בשנים ס"ס-ב, ושם כתב חידושים על מס' ב"ק וב"מ.

ב"ה

אבי מורי נחום יצחק ב"ר תנחום ז"ל נפטר כ"ב מרחשון תש"ב Nov.12.1941

אמי מורתי חי' צערע בת ר' חיים חייקל ורבקה ז"ל נפטרה " אייר תש"ג שבת ביום פר' אמור May.15.1943

ב"ה

אבי מורי ז"ל נפטר בלאגער עבודת פרך כ"ב חשון תש"ב

Волдюк Соликамская обл. בלאגער

[illegible]

ש"ס ת"ק י"ג אלול ה'תש"ס
בולגריה סאליקאנסקאיה אובל.



ר' נחום יצחק פינסון עם בני משפחתו, חרקוב תרצ"ז(?)

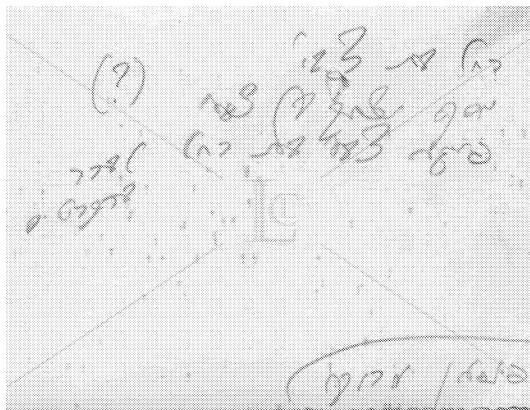


כתובת זיכרון בחזית 'בית נחום יצחק' בכפר חב"ד
(צילום: מיכאל עבדי)

למעלה: צילום כת"י של
הרבי אודות כלת ר' נחום
יצחק פינסון (באדיבות אתר
ספריית אגו"ח):

רחל בת צבי
יוסף יצחק בן צבי
פייגא צבי בת רחל
(?) לברר בהכרטיס

פינסאן מרוקו



למטה: צילומי כתובות-זיכרון לנשמת ר'
נחום יצחק פינסון, במצבות בנוי, ר' יהושע
(צילום: אברהם וילהלם) ור' יחזקאל (אתר
הר הזיתים)

עדויות על 'ציאת תש"ו' במעברה דרך נאכוד

שתי תחנות בהן עברו חלק מחסידי חב"ד בצאתם את רוסיה לעבר מערב אירופה היו נאכוד ובראומוב, שתיהן עיירות על הגבול הצ'כי. בקיץ תש"ו שהה הרב ישראל ג'ייקובסון בפראג בשליחות אדמו"ר הריי"צ, במטרה לסייע בהעברת אנ"ש מפולין דרך פראג לאזורים שהיו בשליטת ממשלת ארצות-הברית. בדו"ח נסיעתו שנשלח לאדמו"ר הריי"צ הוא כתב (בתוך: הרב שלום דובער לוין, תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית, עמ' תא): "באותו היום [ו, י"ב מנ"א תש"ו] נתקבלה ידיעה תלפונית כי כתה מאנ"ש באה ל"נ[נ]אחאד" ועוד כתה מאנ"ש ל"בראמא[ב]". . . ביום א, י"ד מנ"א נסעתי ל"בראמא[ב]". מצב המחנה שם הי' איום, כי המקום צר מאוד. משם נסעתי ל"נ[נ]אחאד" ומצאתי שם כ-46 מאנ"ש ובתוכם את ר' ניסן נעמענאו".

כדרך חסידי חב"ד בתקופה ההיא הם הציגו את עצמם כקבוצה א-פוליטית ונעזרו בכל ארגון בו יכלו להיעזר, אגודת ישראל, הג'וינט ובכלל זה גם בארגון הבריחה.¹ האופי המחתרתי שסיגלו חסידי חב"ד ברוסיה הסובייטית

¹ במהלך יציאתם מרוסיה נעזרו חסידי חב"ד בארגונים שונים, ביניהם גם ארגונים פוליטיים (בדוגמת 'אגודת ישראל', ויש על כך עדויות רבות). אך במקביל לעזרה זו הם נעזרו גם בארגונים אחרים בדברים בהם אנשי אגודת ישראל לא יכלו לסייע (על קבלת עזרה מארגון הג'וינט ראו גם יהודית תידור באומל, 'סידורי תפילה ומגבעות – פרק בשיקום הדתי של שארית הפליטה במחנות העקורים בגרמניה 1945-1949', בתוך: בריחים של שתיקה – שארית הפליטה וארץ ישראל, משואה קובץ כח (תש"ס), עמ' 76 (ת"ח לר' משה כהן שהשים את ליבנו למאמר זה); בעניין קבלת עזרה מ'ועד ההצלה' ראו כתבי אברהם אליהו, עמ' מד. ועוד). במהלך אחת מהעדויות שיוצגו

השפיעה הן על אופן התארגנותם במהלך היציאה והן על התנהגותם האישית. ניתן לראות זאת בסודיות הרבה בה יצרו קשרים עם אנשי הבריחה, כאשר הם דאגו לְמַדָּר את פעילותם, כך שלא ייוודעו דרכי פעילותם. דברים אלו משתקפים בתיאורו של אפרים דקל (בנתיבי הבריחה, ח"ב, עמ' 534): "בריחתם היתה סוד הכמוס עמם, שנשמר באופן היעיל ביותר. . שמירת הסוד כלפי פנים, בין אלפי הפליטים עצמם, היתה קשה לאין ערוך מאשר כלפי חוץ". אנשי הבריחה מצדם השתמשו ברשת החב"דית ברוסיה ובפולין לצרכיהם. נקודה נוספת שזכתה לתשומת לב המספרים היא אשר חסידי חב"ד, שהיוו קבוצה מאורגנת מבחינה חברתית, הצליחו לעמוד על אדיקותם הדתית, מבלי להתחשב בקשיים שאפיינו את התקופה ההיא.²

ככלל, התנהגותם האצילית של חסידי חב"ד השפיעה עמוקות על אנשי הבריחה (יהודה באואר, הבריחה, עמ' 219). רבים מהם ציינו את התנהגותם המאופקת של חסידי חב"ד בעת מחסור באוכל, שלא הלינו על כך, וגילו לאורך־זמן הבנה שלא אפיינה קבוצות אחרות. איפוקם זה בא לידי ביטוי גם במקרה שאירע בקיץ תש"ו, באותו קיץ עברו עשרות אלפי יהודים את גבולה של צ'כיה, באחד הימים נוצרה מהומה בתחנת הרכבת, אחד השוטרים אשר ניסה להשליט סדר ירה מנשקו, וכדור תועה אחד פגע באשת אחד מחסידי חב"ד, חסידי חב"ד נשאו את המקרה המצער בדומייה.

להלן אנו מוצאים ביטוי מאחד החסידים בכך שהם אינם מעוניינים בסידור ענייניהם על ידי אנשי הרב זאב צבי פורהנד (מאנשי אגודת ישראל), ואולי היה זה בגלל חוסר הרצון להזדהות פוליטית עם אגודת ישראל (בדומה לחוסר הרצון להזדהות עם 'ועד ההצלה', ראו: כתבי אברהם אליהו, עמ' לג). מעבר לכך אנו אף מוצאים בעדות הרב בנימין אליהו גורודצקי (אי"ה יפורסם בעתו) טינה על חוסר ההיענות של אגודת ישראל בעבור כמה משפחות מאנ"ש, וכי יחסם זה הביא לעיונות מצדו כלפיהם. לאור זאת, אולי זו הסיבה אשר בעת שהייתה האפשרות לצאת ממזרח אירופה עם ארגון כללי (בדוגמת 'הבריחה') העדיפו את האפשרות הזאת.

² ראו יהודית תידור באומל, 'סידורי תפילה ומגבעות', בתוך: בריחים של שתיקה – שארית הפליטה וארץ ישראל, משואה קובץ כח (תש"ס), עמ' 76–78. דברים אלו עולים גם מדבריו של אלחנן גפני, להלן עמ' 87–88.

מעבר ליחס האוהד בעדויות כלפי חסידי חב"ד, ניכרת לטובה דמותו של ה"קונסול" של חב"ד – הרב שלום מענדל קלמנסון. מן הצד השני, עולה גם הכרת הטוב של חסידי חב"ד אל אנשי הבריחה והבעת תודתם בהענקת ספר-קודש לאנשים שסייעו להם.

העדויות המובאות כאן הן תמלול מראיונות שביצע אהרון קידר עם אהרון עופרי, שניהל את ארגון הבריחה בנאכוד; ועם נפתלי פרידמן, מהקהילה היהודית בפראג. הראיונות נערכו במסגרת המדור לתיעוד בעל פה של 'המכון ליהדות זמננו' – האוניברסיטה העברית בירושלים, ובאדיבותם העדויות נמסרו כאן, בתוספת תיקוני לשון מוכרחים.

להשלמת התמונה מובאים כאן שני קטעים: (א) קטע מאלחנן גפני המתאר את התמודדות חסידי חב"ד בנאכוד בעת שהיו קשיים דתיים. (ב) קטע נוסף מאת יהודה סלוצקי על הבריחה מהספר 'תולדות ההגנה' בחלק זה הוא מביא שני עדויות נוספות של אנשי הבריחה: צבי נצר ואפרים דקל – עדויות אלו הודפסו בתוך: הרב שלום דובער לוי, 'תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית', פרק קטו; הרב שלום דובער פרידלנד, 'פעילות חוצה גבולות', עמ' 66.

א

מראיין: אהרון קידר. מראיין: אהרון עפרי.³ תאריך ריאיון: 19.2.1964.
המכון ליהדות בת זמננו, המדור לתיעוד בעל פה, האוניברסיטה העברית.

ת. יש, הייתי אומר, גורם דתי שלישי בתוך הבריחה, אשר אינני יכול לדעת את חלקו של הרב הרצוג בזה, ועל מנת לא לגרוע מחלקו – יעקב⁴ יכול

³ אהרון עפרי (כ"ג אדר תר"פ – כ"ז אדר ראשון תשמ"ט). שירת במשרד החוץ, ושימש כשגריר מדינת ישראל במספר מדינות.

⁴ הרב יעקב הרצוג (דבלין, כ' כסלו תרפ"ב – ירושלים, כ"ג אדר תשל"ב), בנו של הרב יצחק אייזיק הרצוג, שימש כדיפלומט ישראלי.

להעיד: זוהי העליה הגדולה של חסידי לובאביץ': – אני זוכר שהגיע לפראג איש ששמו קלמנסון. (ושאלתי עליו לפני שנים, ואמרו שהוא גר בכפר חב"ד). האיש הזה הגיע למשרדי ואמר שהוא רוצה לדבר אתי ברחוב. אמרתי: "לי יש משרד ואנחנו נדבר פה". אמר: "לא, אני יכול לדבר איתך רק ברחוב". טוב, אני קודם חשבתי שהוא רוצה לחכות לי... דבר כזה היה. בהחלט אפשרי... ירדנו לרחוב, ושני חבר'ה הלכו מאחרי, אני שאלתי אותו: "טוב, מה אתה רוצה?" הוא אומר לי: "אתה יודע מה זה לובאביץ'?" אמרתי לו: "זה חסידים". (דיברנו אידיש, אני למדתי אידיש בפראג, אחרי המלחמה) הוא אומר: "לא, זה צבא". "אנחנו רוצים לעזוב את פולין".

ש. פולין?

ת. הם באו מן המזרח, הגיעו לפולין, – "ואנחנו רוצים לעבור את הגבול בדרכי הבריחה. אנחנו לא מרוצים מסידורים מיוחדים, ואנחנו לא רוצים סידורים מיוחדים", כלומר, אנשי פורהאנד חיפשו אותם בפולין – "אנחנו רוצים ללכת בבריחה", והוא קלמנסון נשלח אלי לבטח את הדבר הזה. ואמר: "אנחנו צבא, ואתה רואה את הבחורה בצידו השני של הרחוב? – זוהי בחורה שבאה אתי.⁵ והיא חוזרת מחר לפולין, ומשם היא חוזרת למזרח. והיא צריכה להביא את הבשורה שאפשר ללכת".

ש. סליחה, חלק מהם היה עוד במזרח?

ת. וודאי.

ש. מהו התאריך?

ת. 1946. קשה לי להגיד לך את התאריך, אבל קלמנסון ידע בוודאי.

ש. פחות או יותר: קיץ – חורף?

⁵ הדסה גרליק (כ"ט כסלו תרפ"א – כ"ה אדר תשס"ד) נטלה חלק ניכר בפעילות בריחת חסידי חב"ד מברית המועצות בתש"ו-תש"ז.

ת. הייתי אומר שזה היה בקיץ '46. הם היו עוד במזרח והגיעה בחורה... הייתי יכול לאתר את התאריך בדיוק בדרך של מקרה. אותה תקופה שהו בפראג שני אישים ישראליים, שהם עד היום אישים. ואני סיפרתי להם על השיחה שלי עם קלמנסון. אני הייתי מזועזע מזה שהנה הבחורה נמצאת כאן, והיא נוסעת הלילה חזרה, ושאלתי: "איך היא חוזרת", אמר: "יש לה דרך, אנחנו לא צריכים להפריע לה" – "היא חוזרת, והיא חוזרת עד למזרח". אז אחד החברים מהאישים האלו אמר לי: "אם היא חוזרת לשם – שם גר אבי. אני רוצה לדעת אם הם מכירים את אבי". פגשתי את קלמנסון ואמרתי: "שמעת פעם שם כזה?" הוא אמר: "כן, זה חסיד שלנו, והוא עושה יין לקידוש". אמרתי: "יש לו בן פה".

ש. אתה מוכן להזכיר את השם?

ת. אני אשאל אותו – –

כן. קלמנסון היה בפראג, והבחורה קיבלה פתק, ואנחנו ידענו אחרי איזה זמן שהפתק גם נמסר. וקלמנסון היה עובד אצלנו.

ש. דיברנו על קלמנסון.

ת. כן, הלא הוא דוד שי, הוא בא אלינו לפראג ואנחנו שלחנו, אני זוכר, אמבולנס לנאכוד, משום מה, והוא באמבולנס הזה נסע לנאכוד, והוא היה גר במחנה. הוא היה עוזר לנו בהעברת אנשיו בנאכוד. הם ביקשו שנקבל אותו לעבודה. גם פה משתלב אדון גריפל⁶ במדה רבה בענין, שהרבי ביקש ממנו לסייע. ואני הייתי רואה את גריפל כמעט, כל שבוע, פעם-פעמיים. ואיתו היה לו – מזכיר, אדון [יעקב משה] פרידמן, לובביצ'אי, והם היו תמיד יודעים מי מגיע, כמה אנשים. כאשר הגיע הטרנספורט וקלמנסון היה בגבול, אני הייתי עוקב קצת לראות מה הוא עושה, היה מקבל פתק מאיזו אשה,

⁶ יעקב גריפל (תר"ס – ז' אדר שני תשכ"ב), איש 'אגודת ישראל'. על חלקו בסיוע לאנ"ש ביציאתם ראו פעילות חוצה גבולות, א, ע"פ ערכו במפתח השמות.

(הם היו אנשים מאוד מאורגנים), בפתק היה כתוב מי יבוא עם הטרינספורט הבא, מאילו משפחות וכמה ילדים. מהם ידענו בדיוק למה לצפות. איש פלוני היה בא ואומר: את האיש הזה צריך להביא לפראג. אני מוכרח להגיד, שאני מעולם לא התאכזבתי באיש הזה. כשהוא אומר: צריך להביא אותו לפראג – "המשפחה שלו עוד במזרח", ואנחנו מחכים כל יום שהם יגיעו. הרי הדבר ידוע שהם הגיעו ברפסטיאציה מברית המועצות לפולין, והיו להם אנשים בעמדות מפתח בשלטון, [לובביטשאים], שעזרו שזה ייכנס לטרינספורט.

ש. יהודים?

ת. יהודים. נו, לובביטשאים, הגיע צייר ידוע, שאחר כך בארץ עשה פרסום, [הענדל] ליברמן. יחסית הוא לובביטשאי היה צייר ידוע, בכל אופן הוא הגיע לציור מכיון שלא רצה לחלל את השבת או נתקבל לאקדמיה בלנינגראד, היה בעל קשרים יוצאים מן הכלל, ועוד ועוד.

ותמיד קלמנסון היה מקבל בגבול את הרשימה אלה ואלה החסידים שעוד יגיעו, והיה בא ואומר: "משפחה זו יש לה כאב, לא לשלוח אותם הלאה, שלא תפורק המשפחה". אני יודע שקלמנסון אחר כך בעצמו הלך למחנה בפוקינג שהיה [בבוואריה] בגרמניה. ואני זוכר שבמשרד הבריחה ביקרה אצלי הרבנית מלובאביץ' הגברת שניאורסון,⁷ היא באה לפראג בשליחות בעלה, היא באה להודות לנו על העזרה הרבה.

ב-49' עבדתי אחר כך בפאריז ופגש אותי הרב – אינני יודע מה שמו – [בנימין אליהו] גורודצקי, נציגו של הרבי מלובאביץ' באירופה. ממש שגריר.

⁷ בשייכות לזה ראו שלמה קלס, בדרך לא סלולה (1994), עמ' 199: "הרב קלמנסון טיפל בהם [בפעילי הבריחה] במיוחד. אפילו הרבנית שניאורסון הגיעה לפראג לטפל בנסיעתם והודתה לשליחי 'הבריחה'. עופרי אף קיבל את 'התניא' במתנה והיה זה אות כבוד גדול מאוד בעיניהם". הרב שלום דובער פרידלנד (פעילות חוצה גבולות, ח"א, עמ' 67, הערה 31) שיער שזו הרבנית חנה. אך ייתכן שזהו הרבנית חיה מושקא שנסעה בתש"ד לאירופה, שם התעניינה בחיי הפליטים (ואולי מדובר בנסיעה אחרת). דברים אלו יכולים להתחבר עם דבריה בעדותה במשפט הספרים שביקרה בפראג.

והוא אמר לי: אתה העופרי שהיה בצ'כוסלובקיה? אז יש לי בשבילך מתנה. והוא הביא לי את התניא בחתימה, עם חותמת גדולה, ועוד ועוד. הם היו אנשים מאוד נחמדים. הם לא עשו שום קשיים בבריחה. אנחנו ניסינו לספק מקסימום של אוכל כשר. מעולם לא שמעתי תלונה שחסר להם אוכל או משהו. הם היו אנשים שעברו ניסיונות של משטר, וידעו לשמור עליו.

אשתו של חסיד לובאביצ'אי נורתה, פעם, אני זוכר בנאכוד בפליטת כדור של חייל צ"כ. באיזה משמעת וסדר וללא-פאניקה הדבר עבר! ממש הרבה שנים לא שכחתי את זאת.⁸

ב

מראיין: אהרון קידר. מרואיין: נפתלי פרידמן.⁹ תאריך ריאיון: 27.3.1965.
המכון ליהדות בת זמננו. המדור לתיעוד בעל פה, האוניברסיטה העברית.

ת. אתה רוצה לשמוע על טרנספורטים עם הדתיים – אני זוכר כמה כאלו. והמענין ביותר שלא אשכח אותו – היה הטרנספורט של חסידי לובאביץ'. אז הייתי בנאכוד, ואני זוכר את זה. זה היה איזה שהוא תשעה באב, אם אינני

⁸ אהרון עופרי התייחס לכך בריאיון נוסף (31.1.64): היתה תאונה אחת בצ'כוסלובקיה: חייל אחד ירה מן הרובה והרג בן-אדם בטרנספורט, והיינו צריכים לקבור אותו. מתו אנשים. בכל זאת, עסק לא פשוט. אז אני זוכר, במקרה הזה נהרגה אישה, והיתה שאלת המשך הטרנספורט. היא היתה דתייה, ובעלה לא רצה שינתחו את הגופה. היו צריכים בכל זאת להוציא תעודה לקבורה ועוד ועוד.

הנפטרת היא מרת איטא לבית קליינמן, אלמנת ר' משה ששונקין. בתקופה זו הייתה נשואה בשנית לר' שניאור זלמן לויטין. על פרשת מותה וגרסאות נוספות לפרטי המאורע ראו: זכרונותי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 295–296; שליחות חיי, תש"ס, עמ' 87–88; פעילות חוצה גבולות, ח"א, עמ' 259; היציאה מרוסיה, עמ' 29–30. וראו גם בעדות נפתלי פרידמן הבאה להלן, ושם שמאורע זה אירע בברומוב, ולא בנאכוד.

⁹ נפתלי (נתי) יוסף פרידמן (צ'כיה, תר"פ – תל אביב, י"א סיון תשס"ג) השתחרר מגטו טרזיינשטט בשלהי אייר תש"ה, אז עבר לפראג ושם נטל חלק בפעילות הקהילה היהודית שכללה סיוע לפליטים שעברו דרך צ'כיה. בתש"ז עלה לישראל.

טועה. היו כמה טרנספורטים של חסידי לובאביץ' ועברו בכמה נקודות. בשתי נקודות שאני זוכר: נאכוד וברומוב.

אינני חסיד, אבל אני יכול להבין שיש הרבה אוהדים דווקא לתנועה הזו. התנהגות האנשים האלה – זה היה ממש פלא. הם לא עשו צעד לא נכון. עזרו בכל דבר ודבר לחבר שעבד איתם, שנסע איתם. אם זה היה מהקבוצה שלהם או אם זה היה מקבוצה של השומר הצעיר. אני זוכר עוד היום מקרה שבמשך יום או יומיים לא היה כמעט אוכל בנאכוד, ופתאום קיבלו מה שהוא לאכול. ודווקא חסידי לובאביץ' קיבלו אוכל איני זוכר מאיזה מקום.¹⁰ ואני זוכר איך שלא התחילו לאכול עד שלא קיבל כל אחד שהיה במחנה. והם היו בסך הכל 150 איש מול 800 שהיו במחנה. קודם הם חילקו לכל אחד ואחד, ואחר כך מה שנשאר הם חילקו ביניהם. אני זוכר שלא נשאר הרבה.

גם התנהגותם של חסידי חב"ד היתה למופת.

אני זוכר מקרה מצער של טרנספורט אחד שעבר דרך ברומוב, עברו המון אנשים. והיה איזה בלגן (לא הייתי נוכח), ושוטר רצה שיהיה סדר וניסה להכניס סדר לבלגן הזה, והתחיל לירות באויר. אז לצערי כדור אחד פגע באשה אחת של חסידי לובאביץ' והאשה נפטרה שם במקום. הצער היה כל כך גדול. אבל איך שהאנשים סבלו בשקט. זה היה ממש מדהים. אני לא יכול לתאר איך זה היה אז.

הם נסעו לאן ששלחו אותם. אני בטוח שקיבלו הנחיות לא רק מאיתנו אלא קיבלו הנחיות מהרבי מלובאביץ' שישב או יושב עכשיו בניו יורק. ואם

¹⁰ השווה לדו"ח שכתב הרב ישראל ג'ייקובסון מפעילותו בפראג (בתוך: הרב שלום דובער לוי, תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית, עמ' תא): באותו היום [ג', י"ב מנ"א תש"ו] נתקבלה ידיעה תלפונית כי כתה מאנ"ש באה ל"נ[אחאד] ועוד כתה מאנ"ש ל"בראמא[ב]". ומשום שהן עיירות קטנות אין שם די אוכל לפליטים. הרב ראפאפארט קנה אוכל שצרפתי אח"כ אל האוכל אשר הוביל הדואינט שמה ע"י טראק אשר בש"ק בקר הביא את המאכל ל"בראמא[ב]".

אני כאן בכפר חב"ד (ביקרתי שם פעמיים), אני רואה כמה [מאלו שהיו בנאכוד].

ש. קלמנסון יושב שם?

ת. עכשו אתה מזכיר לי שם ששכחתי אותו... לא ראיתי אותו. כשאתה שואל אותי – נדמה לי שהוא יושב בישיבה בפאריז. אולי עכשו כבר באיזה מקום אחד. קלמנסון היה ה"קונסול" מלובאביץ', ואני קיבלתי ממנו סידור מהרבי מלובאביץ' עם הקדשה שלו. יש לי אותו עוד בבית. שמחתי מאוד לקבל ממנו זאת. זה לא דבר גדול. הוא אמר: אתן לך את הסידור בשביל שזה הדבר היחיד שיש לי כאן, ואני רוצה לתת לך את זה בשביל שאני מסורתי. קלמנסון היה אז ל"קונסול" של כל החב"ד. אנחנו קראנו לו קונסול. הוא הקיף את כל הענינים של חסידי לובאביץ' שעברו את הגבול ועברו את צ'כיה. היה מאוד נעים לעבוד איתו ומאוד נעים לעזור לו, מפני שאף פעם לא דרש מה שלא היה אפשרי והבין את מצבנו – שהיה לפעמים מאוד קשה. לא כל אחד הבין את המצב.

ג

אלחנן גפני, "הבריחה" מצ'כוסלובקיה, בתוך: משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה, קובץ כ"ה (ניסן תשנ"ו), עמ' 174.

באחד הימים הגיעה אל נאכוד קבוצה גדולה של חסידי הרבי מלובאביץ', ונשארה במחנה המעבר. החרדים חיכו למברק מן הרבי בניו-יורק שיורה להם לאן להמשיך בדרכם, והמברק בושש לבוא. ובינתיים מיאנו לגעת במזון שבמחנה, בטענה שכל מתקני המחנה הקשורים במזון לא הוכשרו על-ידי רבם. לא הועיל כאן כל דיבור על פיקוח נפש. ראיתי אותם יושבים או שוכבים על הרצפה במחנה, קבוצה גדולה של יהודים מזוקנים, הצמים ימים

שלמים עד שלבסוף שלחתי בעצמי מברק בהול לרבי, ועד מהרה נתקבל ממנו ההכשר.

ד

יהודה סלוצקי, הבריחה בתוך: ספר תולדות ההגנה [בעריכת שאול אביגור ואחרים], העורך הראשי: בן-ציון דינור, מערכות, תשט"ו-תשל"ב, 1312-1372, כרך חמישי, עמ' 1227-1231.

פרשה בפני עצמה הייתה בריחתם של חסידי חב"ד מרוסיה הלבנה. עשרות שנים, שמרו חסידי חב"ד אמונים למסורת אבותיהם תוך רדיפות מצד אויבים מחוץ ומצד אחים נפשעים מבית. כל אותן שנים ארוכות קיימו קשרים סודיים עם מנהיגם הרוחני הרבי מליובביץ', שגורש מרוסיה עוד בשנות העשרים, ובאווירת המשטר הקומוניסטי חינכו את ילדיהם ברוח יהודית. עוד יבוא יום והיסטוריון יהודי יגולל פרשת חייו של ציבור יהודי גדול זה, שעמד שנות דור שלם בגזירות אנטיזכוס מודרניות ושמר על עצמאותו הרוחנית.

באמצע שנת תש"ו החלה יציאתם של חסידי חב"ד מברית-המועצות, שפרטיה לוטים עדיין בסוד. מספר הבורחים נאמד בכ-3,000 איש. רק בהגיעם לפולין באו החסידים במגע עם אנשי ה"בריחה", קיבלו את עזרתם והשתלבו בזרם הכללי. "ידענו שקיימת 'בריחה' מקבילה לזו שלנו" – כותב ברשימותיו מפקד ה"בריחה" בפולין, צבי נצר – "כן ידענו שהחוצים את הגבולות הם חסידי ליובביץ', שרבים התיר להם לקרב את הקץ". היינו מלאים התפעלות מארגונם ומתחבולותיהם המיוחדות כיצד לעבור את הגבול, ומעל לכל התפעלנו מחומרת הסודיות הטבועה בפעולות הבריחה שלהם. ידענו פרטים על פעולתם, אך לא באנו בדברים אתם כל-עוד לא היה הכרח בכך. בעקיפין שמרנו עליהם, ובעת הצורך מצאנו דרך להזהירם מפני סכנות. אנו לא תיארונו לעצמנו שהם יודעים על קיומנו ואף מכירים אחדים מחברינו.

– – פעם, כשהייתי יחידי בחדר, פנה אלי יהודי בעל זקן נאה ופאותיו מוסתרות מתחת לכובע ואמר, כי הוא יודע שאני שליח מהארץ ומפקד ה'בריתה' מארץ זו, ולכן הוא מבקש כך וכך 'תעודות' וקביעת סידורים להברחת אנשיו לצ'כיה. על עצמו ועל פרטי עבודתם לא אמר דבר. הוא אמנם הצהיר, שיש לו אמון מלא ב'בריתה' ובאנשיה, אולם בעת השיחה נמנע בכל-זאת מלענות על שאלות שונות, וסובב את פני הדברים כך, שהוא היה החוקר והשואל.

כשהעמדתי בתוקף על טעותו בנקטו בדרך זו אמר: 'רק לך, המרכז הראשי של ה'בריתה' והשליח מארץ הקודש, אגלה את אשר לא גיליתי לאיש חוץ מאשר לחסידים שלנו', והוא סיפר, כיצד נתקבלה אליהם הוראה מהרבי שיח' השוכן כבוד באמריקה לעזוב את הגלות והוסיף פרטים על התחבולות ועל הטכניקה של הפעולה ו'איך הגיעו בעזרת השם עד הנה'."

"חסידי ליובביץ'" – מעיד עליהם א. קרסנר (דקל) – "היו ציבור ממושמע, שהטיפול בו גרם לאנשינו קורת-רוח מרובה לאחר ניסיונם בטיפול בגופים אחרים, שלא היו, כמובן, מאורגנים וממושמעים כמוהם, ולא היו חדורים אותה אמונה והתלהבות. הם התייחסו בלויאליות גם לארץ שממנה ברחו: לא דיברו בגנותה ולא העלו על שפתם סוד מסודותיה'."

מפתח שמות ומקומות

- רבי אברהם מקליסק, 11–10, 21, 28, 35
 רבי אהרן מסטרושילה, 8, 29, 31, 37–42, 74
 אוסולאג, 74
 אוקראינה, 6–7, 23, 52
 אוקרייץ, סטניסלב סטניסלבוביץ', 47
 איוואן האיום, 6
 אמסטרדם, 47
 אסתרמן, שמואל גרונם, 68
 אפשטיין, הרב אייזיק, 26
 ארץ ישראל, 5–7, 10, 81, 84–85, 89
 ארצות הברית, 50
 בוברויסק, 73, 75
 בונדוג, 74
 בן יהודה, אליעזר, 6
 בראומוב, 79, 85–86
 בריינין, ראובן, 7
 בריסק, 7
 ברית המועצות, 79, 82, 84, 88–89
 גוטליב, נפתלי צבי, 72–73
 גורביץ', צמח, 72
 גורודצקי, בנימין אליהו, 80, 84
 גורקוב, מאיר, 72–73
 גטו טרזיינשטט, 85
 ג'ייקובסון, ישראל, 79, 86
 גינצבורג, רבי אריה לייב (בעל 'שאגת אריה'), 7
 גפני, אלחנן, 80–81, 87
 גרודנה, 7
 גרינוולד, נחום, 29–32
 גריפל, יעקב, 83
 גרליק, הדסה, 82
 גרשוני, גריגורי אנדרייביץ', 8
 רבי דובער ממזריץ', 31
 אלכסנדר דמבובצקי, 8
 סטניסלבוביץ', 45, 49
 דקל, אפרים, 80–81, 89
 הבלין, שלמה זלמן, 47
 הבר, יהודה, 63–64
 הומל, 5, 8
 הורודישץ', 73
 הילמן, דוד צבי, 12
 הילמן, חיים מאיר, 27–29
 הנקין, הרב יוסף אליהו, 71
 הר שפר, צבי, 42–43
 הרצוג, יעקב, 81
 הרצוג, הרב יצחק אייזיק, 81
 וולדיוק, 74–75
 וולפובסקי, מנחם זלמן, 50
 וורשה, 39, 57
 ויטבסק, 5–7, 45–46, 48, 56
 וילנסקי, מרדכי, 40
 וליז', 55
 ורבקין, ולדימיר ניקולאיביץ', 46
 זאמוט, 7
 ז'טומיר, 5
 ז'יטלובסקי, חיים, 7
 רבי זירא, 40

- זלמנוב, שמואל, 62–67, 71
 זמבין, 68
 חזן, שלום יעקב, 21, 23, 29, 31–32
 חיטריק, יהודה, 73
 חן, דוד צבי הירש, 41, 47
 חנה'לס, אברהם, 8
 חרקוב, 72, 74–75
 רבי יהודה לייב מינוביץ', 27, 30–31, 34
 יעקב מסמיליאן, 24
 רבי ישראל 'בעש"ט', 40
 רבי ישראל מפולוצק, 6
 כהן, משה, 79
 כפר חב"ד, 74, 77, 82, 87
 כצמן, שמואל, 72
 כצלסון, ברל, 50
 לבל, ישראל, 39, 40
 לבנדה, לב, 8
 לובביץ', 36, 42, 47, 50–52, 68, 71, 75
 לויטין, איטא, 85–86
 לויטין, שניאור זלמן, 85
 לוין, שלום דובער, 10, 12, 19, 21, 28–29, 33, 36, 45, 47, 59, 68, 81
 לוריא, איליה, 45
 ליאדי, 20–21, 23–24, 27–28, 36, 52
 ליברמן, הגדל, 84
 ליברמן, חיים, 59
 ליוזנה, 9–13, 18–27, 30, 32–33, 35–36, 39
 ליטא, 7, 21–23, 46, 65
 לייפאיה, 7
 ליטין, אברהם, 8
 ליפוב, שמואל דובער, 26
 לפל, 5
 מדם, ולדימיר, 8
 מוהילוב (מחוז), 45–46
 מוהילוב (עיר), 5
 מונדשיין, יהושע, 41, 59, 70
 מוסקבה, 7, 37, 47
 מינסק, 5, 7
 רבי משולם זושא מאניפולי, 33
 נאכוד, 79, 81, 83, 85–87
 נבל, 5
 ניו יורק, 24, 36–37, 50, 72, 86–87, 87
 נמנוב, ניסן, 79
 נצר, צבי, 81, 88
 נריה, משה צבי, 41
 סדובסקי, שלמה, 68
 סוליקמסק, 74
 סוראז', 50
 סטארודוב, 72
 סיביר, 74
 סלונים, עזריאל זליג, 22
 סלוצקי, יהודה, 81, 88
 סמולנסק, 7
 סמולנסקין, פריץ, 7
 עפרי, אהרן, 81, 84–85
 רבי עקיבא, 40
 פאהאר, 72, 75
 פבנור, אברהם ברוך, 72
 פוזנר, אברהם דוד, 70–71
 פוזנר, צבי הירש, 71
 פולוצק, 5–6, 75
 פולין, 7, 79, 82, 84, 88
 פוצ'פ, 73

- פוקינג, 84
 פורהנד, זאב צבי, 80, 82
 פטרבורג, 47, 84
 פייגין, יחזקאל, 64
 פיינ, מקס, 50
 פיינ, נח אהרן, 52-54
 פינסון, חיה צערע, 75
 פינסון, יהושע, 72-74, 78
 פינסון, יוסף יצחק, 78
 פינסון, יחזקאל, 74-75, 78
 פינסון, נחום יצחק, 72-75, 77-78
 פינסון, פייגא צביה, 78
 פינסון, רחל, 78
 פינסון, תנחום/יוסף (אבי ר' נחום יצחק פינסון), 72
 פינסון, תנחום (בן ר' נחום יצחק פינסון), 74-76
 פראג, 79, 81-85
 פרדקין, הרב שניאור זלמן, 6
 פרידלנד, שלום דובער, 81, 84
 פרידמן, יעקב משה, 83
 פרידמן, נפתלי יוסף, 81, 85
 פריז, 47, 84, 87
 פרלמן, הרב ירוחם יהודה ליב, 7-8
 צ'כיה, 80, 85, 87, 89
 קוגל, חנוך הענדל, 68
 קוק, הרב אברהם יצחק, 41
 קוראטין, שילם, 70-71
 קורלנד, 7
 קידר, אהרן, 81, 85
 קלימוביץ', 71
 קלמנסון, שלום מענדל, 81-84, 87
 קלר, יוסף יצחק, 33
 קפלן, אברהם, 8
 קפלן, שרגא מלך, 75
 קראוס, שמואל, 48, 58-59, 68
 70
 קרמנצ'וג, 75
 רומיאנצב, ניקולאי פטרוביץ', 8
 רומני, 7
 רוסטובצב, פאבל יעקובלביץ', 46
 רוסיא, 10
 רוסיא הלבנה, 7, 21-23, 53, 88
 ריבקין, משה דובער, 36
 ריסר, גבריאל, 7
 רבי רפאל הכהן מהמבורג, 7
 רפפורט, שלמה זנוויל (ש. אנ-סקי), 7
 רפפורט, יצחק מאיר, 86
 שי, דוד, 83
 שימחוביץ', אלתר, 47
 שיק, פנחס, 30-31
 רבי שניאור זלמן מליאדי (אדמו"ר הזקן), 7, 9-44, 61
 שניאורי, רבי דובער (אדמו"ר האמצעי), 28-31, 35-36, 42
 שניאורסון, חיה מושקא, 84
 שניאורסון, חנה, 84
 שניאורסון, רבי יהודה לייב (המהרי"ל), 48
 שניאורסון, רבי יוסף יצחק (הרבי הרי"צ), 11-12, 23-24, 26-27, 30, 33, 40, 45, 47, 58-71, 79-89
 שניאורסון, רבי מנחם מענדל (ה'צמח צדק'), 30-31, 40-41, 46-48, 51-52
 שניאורסון, רבי מנחם מענדל (הרבי), 33, 44-46, 61, 64-66

שניאורסון, רבי שמואל (הרבי
המהר"ש), 42–43, 45–48, 51–
54, 56
שניאורסון, ר' שניאור זלמן אהרן
(הרז"א), 48
ששונקין, משה, 85
תל אביב, 50, 85

שניאורסון, פישל, 43
שניאורסון, רבי שלום דובער (הרבי
הרש"ב), 43, 45, 48, 51, 57,
63–64, 66, 68–70
שניאורסון, רבי שלמה זלמן, 48